

Inspirerend militair erfgoed

De Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant

Deze uitgave is gebaseerd op:

- historische literatuur en diverse publicaties;
- gesprekken met lokale betrokkenen, zowel verenigingen als privépersonen;
- expertmeetings.

Speciale dank gaat uit naar Fra Jurgens (gemeente Grave), Paul Spanjaard (gemeente Oss), Henk Buijks, Frank Haans, Martin Jan van Mourik en David Ross.

Colofon:

Auteur: Harrie Maas

Research: Rutger Maas

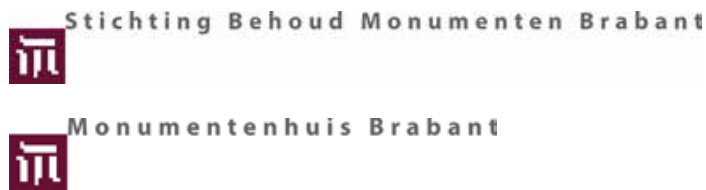
Opmaak: Innovalty, Sint-Michielsgestel

Uitgave: 2015

Stichting Behoud Monumenten Brabant / Monumentenhuis Brabant
Markt 9, 4931 BR, Geertruidenberg
www.monumentenhuisbrabant.nl

ISBN: 978-94-91071-04-1

Overname uit deze uitgave is toegestaan, mits bronvermelding:

De totstandkoming van de publicatie is mede mogelijk gemaakt dankzij de financiële ondersteuning van:

Voorwoord

Militair erfgoed spreekt tot de verbeelding. Opgravingen van een Romeins castellum, oude burchten, sporen van landweren, vestingwallen, stadsmuren met verdedigingswerken, verdedigingslinies uit de Tweede Wereldoorlog zoals de Peel-Raamstelling, maar ook initiatieven als de “Liberation Route” prikkelen de nieuwsgierigheid naar het militaire verleden. Noordoost-Brabant is eeuwenlang een strijdtoneel geweest. Daar zijn nog heel veel overblijfselen van, zowel in de vorm van (monumentale) bouwwerken en structuren als ook door talloze voorwerpen en verhalen die daaraan herinneren. Al deze elementen maken Noordoost-Brabant bijzonder. Ze geven de regio een eigen erfgoedverhaal, waardoor er kansen ontstaan op het gebied van erfgoedtoerisme.

Militair erfgoed vertelt het verhaal van de regio. Tegelijk maakt het vaak deel uit van een groter verhaal. Daar moet je niet alleen weet van hebben, het is ook verstandig om de handen ineen te slaan en de samenwerking te zoeken zodat het (economisch) potentieel beter kan worden benut. De Zuiderwaterlinie is zo'n project.

De Zuiderwaterlinie was een militaire verdedigingslinie langs de noordkant van onze provincie, die binnenvallende legers uit het zuiden moest tegenhouden. De verdedigingsstrategie was gebaseerd op een combinatie van vestingsteden, forten en inundaties (het onder water zetten van gebieden). Er wordt momenteel flink aan de weg getimmerd om de Zuiderwaterlinie meer bekendheid te geven, onder meer door verdedigingswerken meer zichtbaar en beleefbaar te maken. Ook in Noordoost-Brabant worden hiertoe activiteiten ontwikkeld. De Zuiderwaterlinie biedt volop kansen. Ze kan dienen als inspiratiebron voor ruimtelijke kwaliteit, waardoor het woon- en vestigingsklimaat wordt versterkt. Deze linie verbindt ook gebieden en landschappen en versterkt daarmee de mogelijkheden van erfgoedtoerisme. Belangrijk hierbij is dat het verhaal van het militaire erfgoed van Noordoost-Brabant beter bekend wordt en dat duidelijk is dat de regio hiermee echt iets bijzonders in handen heeft. Daarom wordt in deze publicatie relatief veel aandacht besteed aan allerlei historische aspecten en wetenswaardigheden betreffende het militair erfgoed in Noordoost-Brabant. Dit wordt met name –op beknopte wijze– in deel I beschreven. In deel II wordt een ontwikkelingsvisie voor het militair erfgoed in Noordoost-Brabant gegeven, met name voor de Zuiderwaterlinie, én wordt een perspectief geboden. Militair erfgoed biedt Noordoost-Brabant diverse kansen en mogelijkheden. Hiervoor worden in deze publicatie suggesties, ideeën en inspiratiebronnen aangereikt.

“Inspirerend militair erfgoed. De Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant”, is de titel van deze publicatie. De teksten hebben echter voornamelijk betrekking op de huidige gemeenten Oss, Grave en Cuijk. Dit houdt verband met de werkingssfeer van de Zuiderwaterlinie.

De Zuiderwaterlinie als “merk”, dat is wat we willen. Deze publicatie wil hieraan een inspirerende bijdrage leveren.

Harrie Maas,
directeur Stichting Behoud Monumenten Brabant
directeur Monumentenhuis Brabant

December 2015

Inhoudsopgave

Deel 1 Noordoost-Brabant, strijdtoneel door de eeuwen heen

1. De Maas als Romeinse verdedigingslinie
2. Veroveringsdrang hertogen van Brabant
3. Heren van Cuijk
4. Versterkte steden en landwerken
5. De Brabants-Gelderse oorlogen
6. Het Beerse water
7. Tachtigjarige Oorlog
8. Een buffer tegen invallen uit het zuiden
9. Het vestingstelsel vernieuwd
10. Grave, een militair bolwerk aan de Maas
11. Zuidelijk Frontier
12. Water als pantser
13. De linie op de proef gesteld
14. Noord-Brabantse waterlinie – Zuiderwaterlinie
15. Beerse Overlaat
16. Noordoost-Brabant, een opeenvolgend verhaal van militair erfgoed

Deel 2 Kansen voor de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant. Ontwikkelingsvisie – ideeën- en inspiratiedocument

17. Visie
18. Militair erfgoed breed benaderen
19. Het verhaal van het militaire erfgoed meer en beter vertellen
20. Militair erfgoed als bron voor de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit
21. Inspireren en geïnspireerd worden: militaire erfgoed als inspiratiebron
22. Van erfgoed naar erfgoedtoerisme
23. Kansencartaat – Verbindingscartaat

1. De Maas als Romeinse verdedigingslinie

De Romeinen hadden, zoals bekend, een grote expansiedrift. Voortdurend werden grenzen overschreden op zoek naar nieuw territorium en naar meer macht.

Julius Ceasar levert slag in Kessel

In 55 voor Christus was het niemand minder dan Julius Ceasar die bij Kessel, daar waar Maas en Waal elkaar nabijkomen, slag leverde met twee Germaanse stammen, de Tencteri en de Usipetes. In het vierde boek van zijn *“De Bello Gallico”* heeft Julius Ceasar daarvan verslag gedaan. Onlangs hebben archeologische wetenschappers bekend gemaakt dat het Kessel moet zijn geweest, waar deze slag heeft plaatsgevonden.

Limes

Door schade en schande wijs geworden besloten de heersers in Rome dat het verstandiger was om niet al maar verder en verder te willen gaan. Het Romeinse Rijk was zo groot geworden dat het steeds moeilijker werd om het te verdedigen. Er werden daarom letterlijk en figuurlijk grenzen getrokken. Hierbij werd zo veel mogelijk aangesloten bij natuurlijke grenzen, waaronder rivieren. In Nederland kwam de Romeinse rijksgrens, de “limes”, te liggen bij de Rijn. De verdedigingslinie liep langs Arnhem via de Oude Rijn naar het huidige Katwijk aan Zee. Maar er was ook nog een zuidelijke “limes”, zoals aan de hand van de Peutingerkaart is te herleiden. De Peutingerkaart is een kopie van een Romeinse kaart, die waarschijnlijk dateert van de 4e eeuw. De zuidelijke route liep vanaf Voorburg via de rivier de Waal naar Nijmegen. Nabij Hurwenen lijkt er een aftakking naar Kessel aan de Maas te zijn geweest. Met de Maas als extra verdedigingslinie hadden de Romeinen hier een sterke positie.

Ter verdediging van de “limes” werden door de Romeinen vele forten en andere versterkingen gebouwd. Dat gebeurde heel systematisch. De belangrijkste Romeinse legerplaats in Nederland was in Nijmegen gelegen, waar een compleet legioen was gelegerd.

Binnen de Romeinse militaire strategie vormde de logistiek een belangrijk onderdeel. Er moest een goed verbindingsnetwerk zijn om legereenheden aan te voeren en te verplaatsen. Daartoe werd een uitgebreid stelsel van heerbanen (wegen voor troepenverplaatsingen) aangelegd.

Romeinse legerplaats in Cuijk

Bij Cuijk was er een oversteekplaats van de Maas. Vervolgens kon de weg worden vervolgd richting Nijmegen. De oversteekplaats bij Cuijk was voor de Romeinen van groot strategisch belang. Daarom ontstond hier al in de eerste eeuw na Christus een militaire versterking, waarschijnlijk bestaande uit houten bouwwerken omgeven door een gracht. De opstand van de Bataven in 69 na Christus had de Romeinen nog eens bevestigd dat er goede verbindingen moesten zijn tussen de militaire legerplaatsen.

De in de regio gelegerde Romeinse soldaten moesten gevoed en bevoorrad worden. Dat bood kansen voor lokale boeren en handelslui. Er ontwikkelde zich een sociaal-maatschappelijke infrastructuur. Vanaf Cuijk was er een verbindingsweg naar Empel, waar een groot tempelcomplex was. Die weg liep via Gassel en Escharen, waar kleine nederzettingen bestonden, over de hogere zandgronden.

In de vierde eeuw vormden Germaanse stammen aan de noordwestzijde van het Romeinse rijk een steeds grotere bedreiging. Voortdurend waren er schermutselingen. Daarom besloten de Romeinen de al bestaande militaire vesting in Cuijk uit te breiden en te verbeteren tot een “castellum”. Rond die tijd werd bovendien een ruim 400 meter lange brug over de Maas gebouwd. Zeker vanaf die tijd was de Maas in Noordoost-Brabant een tweede verdedigingslinie.

Het castellum van Cuijk
(uit: *Thisis in Brabant*).

Romeinse tempel in Kessel

In Kessel bevond zich omstreeks 100 na Chr. een grote Romeinse tempel. Waarschijnlijk hadden Romeinen hier ook een militaire versterking. In een oorkonde uit 997 wordt deze plaats "Kasella" genoemd. Dit is afgeleid van het Latijnse woord "castellum", dat fort of kasteel betekent.

Omstreeks 405 na Chr. braken de Germanen in groten getale door de Romeinse linies heen. Hierna was het tientallen jaren onzeker in de regio. Afwisselend maakten Romeinen en Frankische stammen hier de dienst uit. Rond 450 na Chr. trokken de Romeinen zich definitief terug en kwam er een einde aan hun overheersing. Het machtsvacuüm werd echter niet opgevuld, waardoor er een chaotische tijd aanbrak.

Een perifeer gebied (450 - 1000 n. chr.)

In de landstreek Taxandria (tegenwoordig Noordoost-Brabant en Noord-Limburg) vestigden zich Franken. In de vijfde eeuw breidden zij hun invloed uit tot in Noord-Frankrijk en Henegouwen. Daar kwam onder koning Clovis (482-511) de kern van hun machtsgebied te liggen. Taxandria werd een perifeer gebied, dat voor de nieuwe machthebbers niet echt interessant was. Economisch stelde het weinig voor en het was heel dun bevolkt. Aangenomen wordt dat de bevolkingsdichtheid toen lager was dan in de Romeinse tijd. In Gassel en Escharen bleven echter nederzettingen bestaan. Archeologische vondsten getuigen daarvan.

Meer naar het westen was er bewoning in Megen. In 721 wordt deze plaats (Meginus) in oude geschriften voor het eerst genoemd. Rond 800 bestond Megen uit 44 huizen, waarvan twee kastelen en een klooster. Er woonden toen ongeveer 390 mensen.

Het duurde lang voordat er sprake was van een opleving. De Merovingische vorsten en Karel de Grote (768-814) hadden de gewoonte om hun trouwe dienaren voor hun bestuurlijke en/of militaire inzet te belonen met rechten en landerijen. Het woeste en vrijwel ontvolkte Brabant beschikte over voldoende grond om weg te geven. De katholieke kerk en abdijen mochten zich hierna in de goedgeefsheid van lokale potentaten verheugen. Onder meer het Sint-Lambertuskapittel van Luik en de abdijen van Echternach (Luxemburg) en

Reconstructie van de Romeinse tempel in Kessel (Wikipedia).

Lorsch (Duitsland) verwierven diverse landerijen in de regio. Aldus ontstonden er diverse domeinhoeven en kloosterhoeven. Dit werden centra van agrarische activiteit, die een belangrijke impuls gaven aan de economische opleving.

Rond 1000 was het Brabantse een aantrekkelijk gebied geworden. In de beekdalen en langs de grote rivieren waren vele dorpen ontstaan en er ontwikkelden zich marktplaatsen. Vanaf de 11e eeuw kwamen de steden op, die allerlei (economische) rechten voor zich wisten te bedingen inclusief zelfbestuur. De steden hadden een grote aantrekkingskracht op de bevolking. Daar was economische activiteit, daar waren ontplooiingskansen, daar bestond vrijstelling van bepaalde belastingen en tolheffing, daar was (rechts)bescherming. Veel stadsbesturen gingen over tot de bouw van ommuringen en fortificaties om hun belangen en die van hun burgers daadwerkelijk te kunnen beschermen.

2. Veroveringsdrang hertogen van Brabant

In de tweede helft van 11e eeuw had ene graaf Everhard Orthen (bij Den Bosch) als een persoonlijk domein in bezit. Zijn dochter Adelheid trouwde met Hendrik II, graaf van Leuven van 1063 tot 1079. Voor het zielenheil van haarzelf en van haar man schonk gravin Adelheid omstreeks 1076 het goed Orthen aan de Maartenskerk in Utrecht, waarbij werd geregeld dat het in leen werd teruggekregen.

De graaf van Leuven was een expansionistische persoon. Hij was erop uit om zijn bezit en macht al maar te vergroten. Daarin slaagde hij bijzonder goed. Verschillende andere graafschappen wist hij onder zijn territorium te brengen. Zijn machtspositie kreeg extra glans in 1106, toen hij van de Duitse keizer de titel hertog van Brabant kreeg.

Zijn domein Orthen was voor de hertog van groot strategisch belang. Het grondgebied van de hertog van Brabant was toen nog geen aaneengesloten geheel. Orthen was feitelijk een enclave in vreemd gebied. De macht in wat nu Noord-Brabant is, was nog niet duidelijk verdeeld. Er was dus nog heel wat te winnen. Maar er waren meer kapers op de kust. Met name de graaf van Holland en de hertog van Gelre lieten zich gelden.

Hertog Hendrik I van Brabant (ca. 1160-1235) ging doelbewust te werk om zijn heerschappij te vestigen tussen Schelde en Rijn. Zijn domein Orthen vervulde daarin een belangrijke rol. Het moest zijn militaire machtscentrum worden in het noorden van zijn hertogdom. Daartoe stichtte hij uit strategische overwegingen in 1185 op een deel van zijn landgoed Orthen, waar de riviertjes Dommel en Aa samenkomen, een nieuwe stad: Den Bosch. Er bleef immers al maar dreiging uitgaan van Holland en Gelre.

Hendrik I van Brabant (bron: Wikipedia).

De nieuwe stad (gesproken wordt over "Orthen dat nu Bosch heet") werd spoedig met wallen versterkt.

Hendrik I was zich ervan bewust dat een sterke stad met name ook in economische zin krachtig moest zijn. Zijn politiek was er daarom op gericht om de nieuwe stad aantrekkelijk te maken voor handelslieden, wat weer een aantrekkende werking had op allerlei ambachtslui. Zo besliste hij dat de nieuwe poorters in zijn gehele hertogdom geen tol hoefden te betalen. Holland en Gelre zagen ondertussen de groeiende machtspositie van de Brabantse hertog met lede ogen aan. In 1202 kwam het tot een militair treffen tussen Hendrik I en zijn opponenten. Het strijdverloop was aanvankelijk zorgelijk voor Hendrik I, maar de eindoverwinning was voor de Brabantse hertog. De Gelderse graaf Otto I, die hij gevangen had genomen, werd gedwongen een verdrag met hem te sluiten (1203). Het recht op Megen en Kempenland werd daarin door de graaf van Gelre opgegeven.

Tussen beide machthebbers bleef het wringen. In de jaren tachtig van de 13e eeuw waren de spanningen tussen hertog Jan I van Brabant (1267-1294) en de graaf van Gelre weer hoog opgelopen. Beiden maakten aanspraak op het hertogdom Limburg. Na vijandelijkheden over en weer kwam het in 1288 tot een echte clash. Bij Woeringen (in Duitsland) troffen de beide legers elkaar. De veldslag werd gewonnen door Jan I, waardoor Limburg aan zijn territorium kon worden toegevoegd. Hij werd daarmee een van de machtigste mannen in het gebied van de Nederrijn.

*De Slag bij Woeringen
(uit: Codex Manesse; 1305-1340).*

Vazallen en regionale machthebbers

Zoals elke vorst had de hertog van Brabant een aantal adviseurs en getrouwen om zich heen in zijn hofhouding. Maar ook verder weg, in de verschillende gebieden binnen zijn territorium had hij vazallen nodig die hem trouw waren en hem – waar nodig – ter zijde stonden. Dit laatste in de meest brede zin van het woord, dus ook bij militaire aangelegenheden. Daar moest natuurlijk een tegenprestatie tegenover staan. Dat gebeurde door ridders die met hem ten strijde waren getrokken schenkingen te doen, of door gebieden tot leengoed te verheffen en een vazal daarmee te belenen. Zo kreeg ridder Rutger II (1230-1290), heer van Cuijk, voor zijn trouwe inzet bij de slag van Woeringen het leengoed Herpen.

Er ontwikkelde zich een stelsel van regionale machthebbers, die een afhankelijkheidsrelatie hadden met hun heer. Aanvankelijk was de graaf van Gelre in Noordoost-Brabant de machtigste man, maar de hertog van Brabant won letterlijk en figuurlijk steeds meer terrein.

Een enkel oud vorstendom lukte het om tussen de opkomende machten Brabant en Gelre een zelfstandige koers te blijven varen. Het oude graafschap Megen, waarvan al in 1145 (dus vóór de stichting van de stad 's-Hertogenbosch) in een oud geschrift melding wordt gemaakt, was vanouds her een zelfstandig gebied. Omstreeks 1300 raakte het betrokken bij het machtsspel tussen Brabant en Gelre, maar het wist toch onafhankelijk te blijven.

Beeld van edelman, ridder en diplomaat Jan I van Cuijk (1230-1308) aan de Maasstraat in Cuijk. Hij was ook heer van Grave. Hij verbleef meestal op zijn kasteel te Grave, maar ook vocht hij als ridder regelmatig mee met hertog Jan I van Brabant tegen de Geldersen. Onder meer nam hij ook deel aan de Slag bij Woeringen. Voor de plaatselijke bevolking heeft Jan I van Cuijk veel betekend. Vlak voor zijn dood in 1308 stelde hij 7000 ha woeste grond ter beschikking aan dorpingen en boeren in de omgeving voor gemeenschappelijk gebruik. In Grave stichtte hij het Sint-Catharinagasthuis. Hij werd begraven in de Sint-Elisabethkerk van Grave.

3. Heren van Cuijk

In het buffergebied tussen Brabant en Gelre namen de heren van Cuijk een bijzondere positie in. Waarschijnlijk al in de 11e eeuw vestigde de uit de Tielerwaard afkomstige Herman van Malsen zich in de burcht, die gestaan zou hebben op de plek waar voorheen de oude Romeinse versterking was. Naar hun standplaats gingen zij zich "Van Cuijk" noemen.

De heren van Cuijk waren echter niet altijd even tactisch en diplomatiek. Een conflict met de graaf van Holland (1133) leidde tot een interventie van de machtige Duitse keizer. Er volgde een strafexpeditie tegen de Van Cuijk's. Het kwam hen duur te staan. Hun kasteel werd verwoest en de heer van Cuijk werd samen met zijn broer verbannen.

Toen zij na een aantal jaren konden terugkeren, bouwden zij op een zandheuvel, verder stroomafwaarts langs de Maas gelegen, een nieuwe burcht. Daaromheen groeide een nieuwe nederzetting: Grave. Dit werd de hoofdplaats van de heren van Cuijk. De oudste vermelding van de naam Grave dateert van 1214.

De machtspositie en het aanzien van de heren van Cuijk brokkelden in de loop van de 14e eeuw steeds verder af. Ze waren niet in staat om een centraal gezag uit te oefenen en hun bezit bijeen te houden. Letterlijk en figuurlijk verloren ze al maar terrein. Soms moesten ze, door geldzorgen gedwongen, bezit van de hand doen. Zo werd Oeffelt verkocht aan het hertogdom Kleef. Het bezit werd verder verkleind door erfdelingen tussen kinderen. Het Land van Herpen (waartoe ook Ravenstein behoorde) werd overgenomen door een aangetrouwd familielid. Boxmeer ontwikkelde zich tot een vrije heerlijkheid. Een bont palet aan enclaves en ministaatjes, met wisselende adellijke geslachten als landsheer, kwam tot stand. Ze konden blijven voortbestaan, omdat zij in de strijd tussen Brabant en Gelre geen "partij" waren. Zo lang zij niet tot het ene of het andere kamp behoorden en dus het machtsevenwicht niet verstoorden, konden zij hun zelfstandigheid behouden. Eeuwenlang, ook tijdens de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, bleef deze situatie bestaan. Het heeft Noordoost-Brabant gevormd tot een wel heel bijzondere regio.

Water, een cruciale factor in het verdedigingssysteem van Grave

De stad Grave vervulde zowel voor Brabant als Grave een poortfunctie. Het bezit ervan gaf toegang tot betwist gebied. De stad had een bijzonder verdedigingssysteem. Het kasteel van Grave lag nabij de plaats waar het riviertje de Raam uitmondt in de Maas. Door afdamming van de Raam kon het voorterrein onder water worden gezet. Als het water van de Maas niet al te laag stond, kon het deel aan de andere kant eveneens worden geïnundeerd. Daarmee was Grave een zeer begeerde stad. Het bezit ervan was van groot strategisch belang. Om die reden zou Grave nog vele malen inzet van een gewapend conflict zijn.

Grave bleef ondertussen een twistappel. Grave werd zeer begeerd door de hertog van Brabant. Een vestingstad aan de Maas was immers een belangrijk strategische basis, waardoor hij zijn positie kon versterken. In 1323 wist hij gedaan te krijgen dat de heer van Cuijk de stad Grave aan hem overdroeg als een eigen, niet leenroerig bezit. In 1356 werd het hele Land van Cuijk aan de hertog van Brabant overgedaan. De heren van Cuijk ontvingen het terug in (achter)leen. Gelre, vanaf 1339 ook een hertogdom, zag het met lede ogen gebeuren.

Het kasteel van Grave met rechts het wapen van de heren van Cuijk. Voor meer historische gravures en etsen van Grave: zie www.bommeltje.nl.

4. Versterkte steden en landweren

Door de voortdurende spanningen en oorlogsdreiging was er behoefte om meer en betere verdedigingswerken c.q. versterkte plaatsen te hebben. Daardoor kon de bevolking worden beschermd en kon een bolwerk worden gevormd tegen vijandelijke legers. Een effectieve manier om dat te verwezenlijken was door aan plaatsen stadsrechten te verlenen. Steden beschermden zich door omwallingen aan te leggen of stadsmuren met stadspoorten op te richten. De sterkste stad in Noordoost-Brabant was Grave. In 1307 was er een heuse stadsmuur. De vestingwerken werden voortdurend aangepast aan de krijgskundige inzichten. De uitvoering was natuurlijk afhankelijk van de financiële middelen die voor handen waren. Voor de verdediging werd, zoals eerder is beschreven, handig gebruik gemaakt van water.

Nieuwe vestingsteden

In de tweede helft van de 14e eeuw ontstonden er in Noordoost-Brabant drie nieuwe steden met permanente stadsversterkingen:

Op de kaart links in het midden is het kasteel van Megen te zien, dat omgeven is door water. De kaart is gemaakt door cartograaf Jacob van Deventer omtrent 1558. De kaart geeft een getrouw beeld van de stad aan het einde van de middeleeuwen inclusief de stadspoorten en de vestingwerken.

- Megen

Als hoofdplaats van het graafschap kreeg Megen omstreeks 1357 van de eigen vorst, graaf Willem Dicbier, stadsrechten. In 1386 werd Megen versterkt. Aanvankelijk beperkte de verdediging zich tot een aarden omwalling en vier stadspoorten. In een later stadium kwam een stenen ommuring.

- Oss

Op 9 september 1387 gaf hertogin Johanna van Brabant (1322-1406) aan de stad Den Bosch het recht om uit de gehele Meierij mannen op te roepen om Oss te versterken met wallen en grachten.

In 1399 verleende hertogin Johanna Oss stadsrechten, waarna Oss zelf versterkingen kon aanleggen, zoals een gracht, stadspoorten en een stadswal. De actie van hertogin Johanna moet worden gezien tegen het licht dat kort daarvoor het nabij gelegen Oijen inclusief het kasteel aldaar in handen was gekomen van de Geldersen. De vestingwerken bestonden uit een eenvoudige gracht met daarachter aarden omwalling en twee stenen poorten, de Bossche Poort en de Graafse Poort.

- Ravenstein

Via zijn huwelijk met Maria van Cuijk was Jan van Valkenburg in 1324 heer van het Land van Herpen geworden. Zijn zoon Walraven liet rond 1360 een nieuw kasteel ("stein") aan de Maas bouwen om zo de tolheffing op de Maas, waarmee hij in 1355 was begonnen, beter te kunnen controleren. Die tolheffing hief hij zonder toestemming van de hertog van Brabant. Diens ongenoegen daarover leidde zelfs tot een belegering van het kasteel in 1364, maar zonder resultaat. Het was een stevige burcht, die niet zo maar kon worden ingenomen. Toekomstige belegeraars waren gewaarschuwd. Rondom het kasteel groeide een nederzetting: Ravenstein. Met het verkrijgen van de stadsrechten in 1380 kreeg de bevolking het recht versterkingen aan te leggen. Ravenstein ontwikkelde zich tot een vestingstad en werd –in plaats van Herpen –de hoofdplaats van wat voortaan werd aangeduid als "Stad en Land van Ravenstein".

Het kasteel van Ravenstein (bron: www.kastelenin nederland.nl).

Landweren

Niet alleen de steden, maar ook het platteland ging zich beschermen tegen troepen van Gelre. Dat deed men door middel van zogenoemde landweren. Dat waren verdedigingswallen, die bestonden uit een of meerdere aarden wallen die begroeid waren met dichte doornstruiken. Daarvóór lagen sloten of greppels, of rijen palen met daartussen soms nog struikelgaten. Feitelijk waren landweren niet veel meer dan obstakel- en hinderniszones, bestaande uit:

- palenrijen, die het zicht onttrokken aan de achterliggende hindernissen;
- valkuilzone;
- ontmoedigingszone, bestaande uit een houtwal met dichte doornstruiken en stekelbosjes.

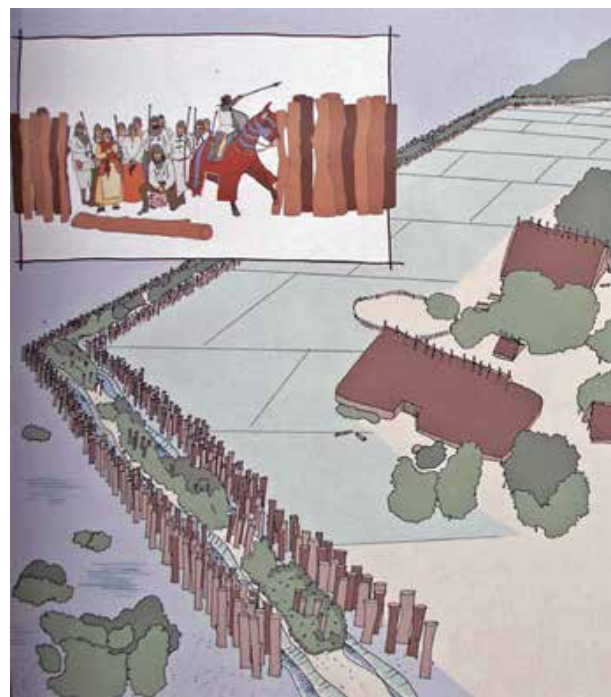
Een landweer was zo'n 30 meter breed en kon prima dienst doen tegen kleine groepjes plunderende soldaten. In de oorlog tussen Brabant en Gelre had de plattelandsbevolking daar het meeste last van.

Landweren werden aangelegd om plundersers te verrassen en te hinderen. Daardoor kregen de dorpsbewoners ook meer tijd om zich te organiseren en zich

te verdedigen. De verdediging van het dorp was in handen van het plaatselijk schuttersgilde.

De landweren hadden overigens nog een andere functie, namelijk om territoriale grenzen te duiden, of om gemeenschappelijke akkercomplexen en weidegebieden te omheinen. Ook was het een prima afscheiding voor het vee.

Bekend is dat in de regio Noordoost-Brabant talrijke landweren zijn geweest, onder andere in Heesch en Berghem. In Oss verwijst bedrijventerrein "Landweer" naar het bestaan van deze verdedigingswallen ter plaatse. De gemeentenaam Landerd is vernoemd naar een historische landweer met die naam. Deze liep door het moeilijk toegankelijke gebied van de Gaalse Heide, gelegen op de grens van Schaijk en Reek. Het was een wal voorzien van een gracht.

Fragment van het infobord dat is geplaatst bij het uitbreidingsplan De Hoef in Heesch. Bij archeologisch onderzoek zijn de sporen van landweren gevonden.

5. De Brabants-Gelderse oorlogen

De strijd om Grave was echter nog niet definitief gestreden. Als er zich kansen voordeden om de rivaal dwars te zitten of te verzwakken, werden die maar al te graag opgepakt. In 1386 kwam die gelegenheid. Johanna van Brabant had genoeg van het eigenzinnige optreden van de heer van Cuijk en eiste gehoorzaamheid. Haar woorden vonden echter geen gehoor, waarna zij tot een afstraffing besloot. Ze liet de stad Grave belegeren. Grave was echter een sterk verdedigde stad, die bovendien over de rivier werd bevoorraad door Willem I van Gelre. Na een beleg van een jaar moest ze bakzeil halen. Ze zon op wraak.

De heer van Cuijk wist wat hem te wachten stond. Na het vertrek van de belegeraars ging hij snel aan het werk om Grave te versterken. Hij kreeg hierbij hulp van de hertog van Gelre. In 1388 kwam het tot een escalatie. Hertogin Johanna trok, gesteund door haar neef Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, opnieuw ten strijde met een leger van maar liefst 40.000 man. Grave hield echter opnieuw stand. Door de Brabanders werd vervolgens besloten een verrassingsaanval op Nijmegen uit te voeren. Via een doorwaadbare plaats bij Ravenstein werden in één dag 10.000 soldaten naar de overkant van de Maas gebracht. Bij Niftrik werd een kamp opgeslagen. De Brabantse troepen waren niet erg gedisciplineerd en gingen zich te buiten aan het plunderen van de omliggende dorpen, waarbij drank een welkome buit was. Het leger van de hertog van Gelre was qua manschappen ver in de minderheid. Hij hoorde hoe laveloos de Brabantse troepen in hun kampement lagen en besloot met slechts 300 ruiters en 400 man voetvolk tot de aanval over te gaan. De verrassingsaanval leidde tot een verpletterende nederlaag voor Brabant.

In paniek sloeg men op de vlucht, waarna de Geldersen het "karwei afmaakten". De Slag van Niftrik betekende aan Brabantse zijde: 1200 verdrinken manschappen, 3000 gesneuvelden en ruim 5000 krijgsgevangenen. De Geldersen verloren ruim 100 man. De Brabanders besloten hierna het beleg van Grave op te breken en te vertrekken. Hertogin Johanna had haar lesje geleerd en bond in. De stad Grave en het Land van Cuijk bleven een deel van Brabant, maar met verregaande autonomie.

De Brabants-Gelderse oorlogen kenden niet veel grote militaire veldslagen, maar bestonden vooral uit schermutselingen en vele plundertochten.

Plundertochten

In 1386 verklaarde Gelre Brabant de oorlog vanwege meningsverschillen over rechten op enkele plaatsen in het Land van Gulik. Het Gelderse leger nam Grave in. De hertog van Brabant stuurde een leger en belegerde Grave in oktober 1386. Een bemiddelaar wees Grave aan de hertog van Brabant toe, maar de hertog van Gelre nam Grave korte tijd later opnieuw in en verbrandde in 1387 een deel van Oss. In 1388 werd de bevolking van de Meierij per klokslag opgeroepen voor de verdediging van het land. Een Brabants leger belegerde tevergeefs Grave en plunderde hierna dorpen in Gelre. Het leger werd bij Niftrik door de Geldersen verrast en op de vlucht gejaagd. Hierop vielen de Geldersen in augustus 1388 de Meierij binnen. Zij verbrandden Oirschot, Oisterwijk, Moergestel, Hilvarenbeek en huizen in het buitengebied van Boxtel. Ook Hooge en Lage Mierde en Hulsel werden zwaar getroffen. Om deze plundertochten tegen te gaan stelden de Brabanders een leger van twaalfhonderd ruiters en vierduizend boogschutters samen, waarmee zij Herpen, Oss, Ravenstein en Lithoijen bezetten. De koning van Frankrijk stuurde in 1389 hulptroepen naar hertogin Johanna van Brabant, die in het Land van Gulik gelegerd werden. Toen het Franse leger in 1390 verder oprukte, was de hertog van Gelre bereid vrede te sluiten, waarbij Grave terugkeerde naar Brabant.

In 1397 leidde een ruzie in Den Bosch tot een handgemeen tussen Brabanders en Geldersen in de stad en vervolgens tot een nieuwe oorlog. Het Gelderse leger plunderde het platteland van de Meierij. Brabant verklaarde hierop de oorlog, waarna het Gelderse leger afdroop. Het Brabantse leger trok bij Maastricht de Maas over en verwoestte plaatsen in het Land van Gulik. Ook de in Lithoijen gelegerde Brabantse troepen staken de Maas over en brandden de Gelderse dorpen Dreumel en Bracht af. De Geldersen verbrandden als wraak Lithoijen, namen Grave in en Oss, Heeswijk en Dinther gingen in vlammen op.

(uit: De Gelderse oorlogen van 1386-1400, door Martien van Asseldonk)

Vrede van Ravenstein

In 1399 werd in Ravenstein vrede tussen Brabant en Gelre gesloten. Voor Brabant geen gunstig verdrag. Oijen en Dieden gingen immers over naar Gelre. Verder zou Willem van Gelre door hertogin Johanna van Brabant beleend worden met Grave zodra hij meerderjarig werd.

In 1400 deed Johanna van Cuijk, als laatste van haar geslacht, afstand van het Land van Cuijk inclusief Grave ten gunste van hertog Willem van Gelre. Er ontstond een wel heel bijzondere situatie. De hertog van Gelre werd leenman van de hertog van Brabant en kreeg hem feitelijk "boven" zich. Dat voelde van beide kanten niet goed: hertogin Johanna van Brabant wist dat ze geen grip had op de hertog van Gelre en andersom was hij niet van plan om zich onderdanig op te stellen.

Het kasteel van Oijen anno 2015. Het werd in 1361 gebouwd in opdracht van Maria van Brabant, dochter van Hertog Jan III van Brabant. Het was bedoeld als voorpost aan de Maas ter bescherming tegen invallen van de Geldersen. Bij de Vrede van Ravenstein verviel de heerlijkheid Oijen aan de hertog van Gelre,

Een strijd van lange adem

De spanningen en strijd tussen Brabant en Gelre hebben zo'n drie eeuwen lang geduurd. Vaak waren er nog andere vorstendommen bij betrokken, zoals het geval was bij de Brabantse Successieoorlog (1355-1357). Dit ging over de opvolging van hertog Jan III van Brabant, die in 1355 was overleden. Gelre en Vlaanderen trokken hierbij samen op tegen Johanna van Brabant.

Soms speelde een groot internationaal conflict, zoals in de periode tussen 1477 en 1499, toen Bourgondië met zijn bondgenoten (o.a. Oostenrijk en Brabant) de strijd aangingen met Lotharingen cum suis (o.a. Zwitserland, Frankrijk en Gelre). Wie er ook vochten, Brabant en Gelre stonden steeds tegenover elkaar.

Brabant was intussen in andere handen gekomen. Vanaf 1482 voerde het Huis Habsburg de hertogstitel over Brabant.

Ravenstein in Kleefs bezit

Reinoud van Valkenburg trouwde in 1393 met Elisabeth van Kleef.

Als bruidsschat gaf hij Ravenstein in onderpand aan graaf, later hertog, Adolf II van Kleef (1373-1448). Tot 1609 zou het Land van Ravenstein nauw verbonden zijn met het Hertogdom Kleef.

De heren van Kleef probeerden in het Brabants-Gelderse conflict zo veel mogelijk buiten schot te blijven. De beste strategie daarbij was om de eigen verdediging op peil te houden. Uit rekeningen van de rentmeester van het hertogdom Kleef blijkt dat in de jaren 1487-1488 grote uitgaven zijn gedaan voor bakstenen. Verder wordt in de rekeningen van de timmerlieden gesproken over uitgevoerde werken aan de "bolwercken in alle den eynden vanden graften" te Ravenstein.

Philips van Kleef

Philips van Kleef (1456-1526), de heer van Ravenstein, bouwde zijn stad uit tot een heus bolwerk. Hij was een belangrijk en invloedrijk persoon. In 1477 werd Philips door Maria van Bourgondië, hertogin van Brabant, en haar man keizer Maximiliaan van Habsburg aangesteld tot militair opperbevelhebber van Frans-Vlaanderen. Later raakte hij in onmin met Maximiliaan van Habsburg en trad Filips in dienst (1498) bij zijn neef koning Lodewijk XII van Frankrijk. Van 1499 tot 1506 was hij voor de Franse koning gouverneur van Genua. Daar maakte hij kennis met de Italiaanse vestingbouwers. Omstreeks 1509 gaf hij opdracht tot versterking van de stad Ravenstein met bastions naar, wat thans heet, oud-Italiaans model. Een dergelijk bastion kenmerkt zich doordat de stenen werken zijn afgedekt met aarde, waardoor ze bestand zijn tegen kogelinslagen. De bolwerken waren zo gepositioneerd dat vanuit de kazematten met kanonnen flankerend kon worden geschoten. Uit deze eerste vorm van gebastioneerde vestingbouw ontwikkelde zich het oud-Nederlands vestingmodel, dat gekenmerkt wordt door aardbastions. Dit stelsel werd vooral in de 17e eeuw, van Groningen tot Zeeuws-Vlaanderen en ook in Ravenstein, toegepast ter bescherming van Holland.

*Philips van Kleef (1456-1526).
Hij had veel belangstelling voor militaire strategie en oorlogvoering getuige zijn befaamde boek uit 1516
"Instruction de toutes manières de guerroyer tant pas terre que par mer".*

De strijd tussen Brabant en Gelre bereikte een hoogtepunt in de eerste helft van de 16de eeuw. Rondom hen ontstonden er waar kluwen van coalities en – soms wisselende – bondgenootschappen. Er waren banden met Spanje (Brabant) en Frankrijk (Gelre), die op hun beurt hun invloedssferen probeerden

uit te breiden en in tal van plaatsen in Europa hun tegenstellingen uitvochten. Dat speelde feitelijk ook in de Noordelijke Nederlanden. In 1523 strekte de macht van Karel van Gelre, gesteund door Frankrijk, zich uit over heel Oost- en Noord-Nederland, plus een deel van het huidige Noord-Limburg en een daaraan grenzend gebied in Duitsland. In de persoon Maarten van Rossum had Gelre een beruchte legeraanvoerder.

Noord-Oost Brabant had ondertussen een zware tol betaald. Behalve het platteland, hadden met name de minder goed versterkte steden het zwaar te verduren gehad:

- Megen was in 1507, 1512 en 1528 geplunderd, gebrandschat en verwoest.
- Oss is zesmaal door de Geldersen ingenomen (in 1418, 1497, tweemaal in 1512, in 1528 en 1543).
- Ravenstein had het vooral in de beginjaren lastig te verduren. Na twee vergeefse pogingen in 1383 en 1387 werd Ravenstein in het jaar daarop door het leger van de hertog van Brabant bezet. In de jaren 1422-1423 was de stad in handen van de Geldersen, maar daarna bleef de stad ongeschonden.
- Grave, dat in 1473 formeel in handen was gekomen van het Bourgondisch-Habsburgse huis, wist door de verdedigingswerken de vijand buiten de poorten te houden. In 1479 wisten Gelderse edelen nog eenmaal de stad in bezit te krijgen, maar een jaar later werd Grave voor de Habsburgers heroverd. Grave was voorgoed Brabants.

Water als pantser

In de regio gold Den Bosch als de sterkst verdedigde stad. Behalve een stevige ommuring en de verdedigingswerken, was water een belangrijk pantser. De riviertjes Dommel en Aa, die in de stad samenkomen, konden worden afgedamd zodat het omringende gebied onder water kwam te staan. Voor vijandelijke legers was het daardoor heel moeilijk om de stad te veroveren. Den Bosch kreeg de naam een onoverwinnelijke moerasdraak te zijn.

Het reguleren van de waterhuishouding was voor de stad dan ook van zeer groot belang. Al wat in de (verre) omgeving hierop van invloed kon zijn, werd door de Bossche bestuurders goed in de gaten gehouden. Zo nodig werd tot actie overgegaan. In 1511-1512 liet het stadbestuur aan de Blauwe Sluis te Gewande, toch op grote afstand van de stad gelegen, een zogenoemd blokhuis bouwen ter

beveiliging tegen de invallen van de Geldersen. Via de Blauwe Sluis kon immers het water van de Hertogswetering gereguleerd worden.

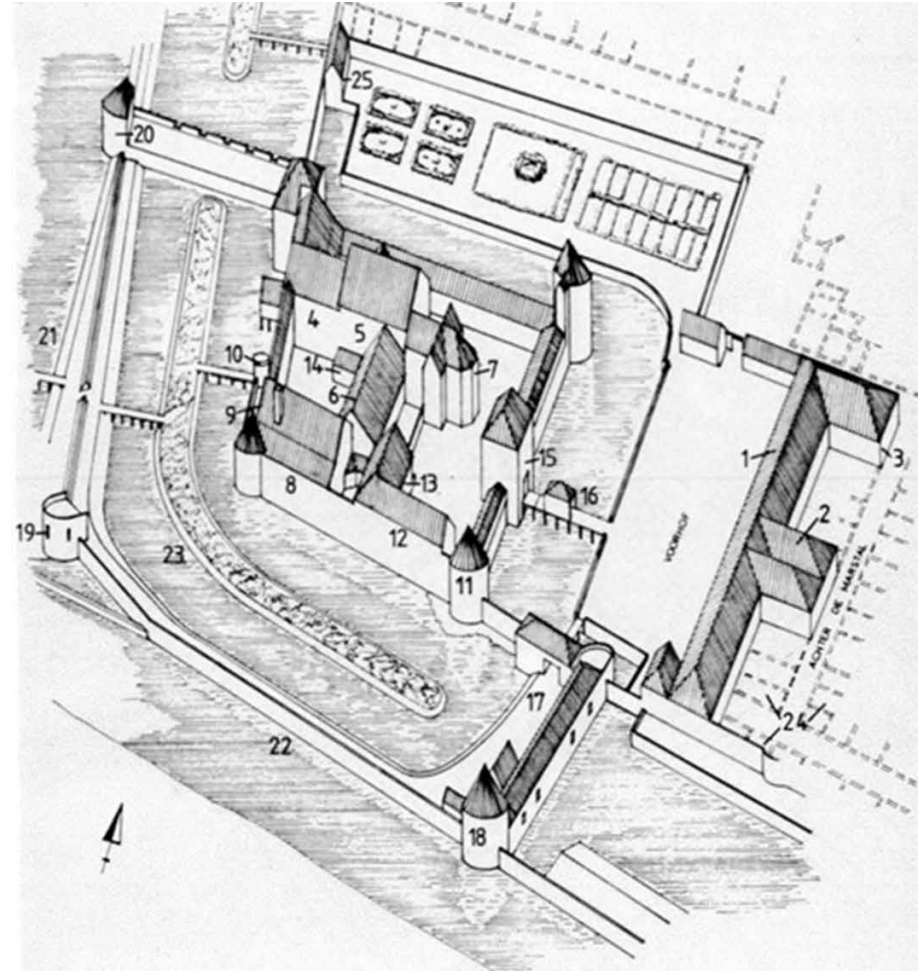
Ook voor Grave was water een belangrijk onderdeel in de verdediging. Al in de 13e eeuw was de stad voorzien van een omwalling met een natte gracht daarvoor. Het riviertje de Raam zorgde voor de wateraanvoer. Het oude kasteel werd geïncorporeerd in het grachtencomplex. Op sommige plaatsen had de stad wel drie grachten. Verder werden er muurtorens gebouwd en later kwamen er op de kwetsbare plekken nog extra vrijstaande verdedigingsstorens bij. Op de weg naar Cuijk werd een bastei (een brede, lage toren) aangelegd waarop een geschut kon worden opgesteld. Aan de Maas werd in 1510 het Klein Kasteel gebouwd om aanvallen vanaf de rivier te kunnen weerstaan. De stad werd een militair bolwerk van formaat.

Vrede van Grave – Vrede van Venlo

In de jaren dertig van de 16e eeuw had Gelre een aantal gevoelige nederlagen moeten incasseren. De Vrede van Grave (1536) was een opgelegde vrede. Gelre moest Groningen met ommelanden en Drenthe afstaan aan Karel V (Huis Habsburg), die daarmee nagenoeg de gehele Nederlanden in bezit kreeg.

Nog een keer zou Gelre de wapens opnemen. In 1542 en 1543 trok Maarten van Rossum met zijn leger moordend en plunderend door Brabant. Het waren de laatste stuiptrekkingen. De Gelderse oorlogen eindigden in 1543 met de Vrede van Venlo, waarbij het hertogdom Gelre werd overgedragen aan Karel V en dus een onderdeel werd van het Habsburgse rijk. Een periode van rust leek aan te breken. Met de Vrede van Venlo kwamen de Zeventien Nederlanden voor het eerst onder één bestuur. Na honderden jaren was het idee van één gebied en één natie werkelijkheid geworden.

Voor Ravenstein had de Vrede van Venlo een heel bijzondere impact. Onderdeel van het verdrag was dat de vesting Ravenstein geslecht zou worden. De instructie tot "demolition" (vernietiging) van de "fortifications" te Ravenstein werd op 12 juni 1544 uitgevaardigd door Maria van Hongarije, de zus van keizer Karel V. Zij was landvoogdes over de Nederlanden en - niet onbelangrijk - lid van het Huis Habsburg. De vernietiging van de vesting Ravenstein zou de waraak zijn voor het verraad van Philips van Kleef, zo wordt wel verondersteld.

Globale reconstructie van het kasteel van Grave in de eerste helft van de 16e eeuw. De nummers geven de verschillende bouwdelen aan. (tekening H.W. Boekwijt).

6. Het Beerse Water

Vanaf de 16e eeuw steeg het peil van de rivier de Maas door versterkte waterafvoer. Waarschijnlijk hebben klimatologische omstandigheden hieraan ten grondslag gelegen. Stroomafwaarts vanaf Grave was er een doorlopende Maasbedijking. Vanaf Grave richting Cuijk, met name tussen Gassel en Linden (bij Beers) en tussen Linden en Cuijk, waren er open gedeeltes. Aanvankelijk was daar ook geen bedijking nodig, omdat daar natuurlijke terreinruggen lagen. Vooral in natte perioden werden deze terreinruggen steeds vaker overstroomd, zodat het water het achterliggende lager gelegen gebied indrong. Vervolgens zocht dit water westwaarts – via de lage komgronden – zijn weg, om uiteindelijk via de Dieze bij Den Bosch weer de Maas te bereiken. Deze stroom water werd later de “Beerse Maas” genoemd. Waar het water het land binnendrong, dus waar de terreinruggen werden overlaten, werd aangeduid als de “Beerse Overlaat”.

De boeren in het stroomgebied van de Beerse Maas ondervonden vanzelfsprekend veel last van dat regelmatig terugkerende water. De oudst bekende acte waarin deze problematiek aanhangig werd gemaakt dateert van 10 mei 1549. Gesproken werd van het “Berzewater”.

Item 10^a Meye, Jan van Herentals ende Jan van Eyndhouts, met oipen brieven gesonden in versceyden dorpen in *Maeslant*, versceyden dorpen in den lande van *Megen* ende *Ravesteyn* ende diverse dorpen onder *Ravesteyn* gelegen, omme alhier byden heeren scepenen te comen ende te spreken onderlinge, vanden overloepen ende doerbreken vanden *Berzewater*, dair nu tlant aldair merckelyke grooten scaide doer geschiet is, hoe men dat int toecomende tyde soude moigen remedieren.

Voorts werden van 6—22 September 1549 boden met brieven uitgezonden aan de ten platte lande wonende navolgende edelen en heeren.

Jonker Lubbert Turck, heer van *Hemert*.
tKind van Bystervelt, hoofdman te *Drunen*.
Roever van Boxtel, hoofdman te *Capelle*.

(Bron: BHIC; research H.Buijks).

De wateroverlast zou vrij eenvoudig kunnen worden aangepakt, namelijk door de aanleg van dijken. Al in de veertiende eeuw werden in opdracht van de hertog van Brabant dijken aangelegd en kwamen er waterschappen tot stand. Bij Beers liet men het echter zoals het was. Water kon immers ook van strategische waarde zijn!

Vanwege de ernstige waterproblemen werden de boerderijen op natuurlijke verhogingen in het landschap gebouwd. Op de foto boerderij “De Tienmorgen” in Beers.

7. Tachtigjarige Oorlog

In 1559 verpandde Filips II, de opvolger van Karel V, de stad Grave en het Land van Cuijk voor 110.000 pond aan Willem van Oranje. De harmonie tussen beiden was echter van korte duur. In 1568 was het Willem van Oranje die rebelleerde tegen het Spaanse gezag. Het was het begin van de Tachtigjarige Oorlog.

Bij het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog had Oss in militair opzicht nagenoeg geen betekenis meer. Er waren weliswaar nog wallen en grachten, maar tegen het geweld van kanonnen was de stad zo goed als weerloos.

De vesting Megen had eveneens geen sterke verdediging. Er waren geen grote verdedigingswerken. Alleen het kasteel was een stevige fortificatie.

Ravenstein was een buitenlandse enclave in Brabant. Officieel was het geen partij in de strijd. Vanwege zijn strategische ligging aan de Maas, werd angstvallig in de gaten gehouden naar welke kant de vorst van Ravenstein neigde.

De meeste versterkte stad in Noordoost-Brabant was Grave. Gelegen aan de Maas was Grave in militair-strategisch opzicht van groot belang. Behalve een bolwerk voor Noordoost-Brabant, kon het een springplank zijn richting Nijmegen. Om die reden zou het de meest belegerde vestingstad van Nederland worden.

Oorlogsgeweld in Noordoost-Brabant

Noordoost-Brabant werd talloze malen getroffen door oorlogsgeweld. De ene keer was het gebied in Spaanse handen, de andere keer was het de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden die hier het gezag had. Behalve het oorlogsgeweld zelf, was er de overlast van de legereenheden die hier hun kampementen opsloegen en die het platteland afschuimden op zoek naar voedsel. Het bezit van Den Bosch was voor de strijdende partijen van cruciaal belang. Verschillende malen werden de stad belegerd. De militaire campagne richtte zich dan niet enkel tegen Den Bosch. De wijde omgeving werd in het strijdtoneel betrokken.

In de Osse Canon staat over de periode van de Tachtigjarige Oorlog het volgende geschreven:

“Het gebied rondom Oss lag in de vuurlinies tussen de Staatse troepen van Oranje en de Spaanse legerstroepen. Het was overleven in een wereld van geweld, brandstichtingen, plundering, wateroverlast en overstroming, marteling, verkrachting, misoogst, honger en pest, waaraan geen einde leek te komen. Op Paasdag 1573 vielen Staatse troepen Oss aan, vermoordden de pastoor in de kerk en staken zestig huizen in brand. Dit was nog maar het begin van alle ellende. De strijd tussen Staatse en Spaanse troepen werd nog heviger na de Bossche aansluiting bij de Spaanse vorst in 1579. De Osse schutterij beschermde de gehavende stad zo goed mogelijk. De kerk werd zelfs enkele keren door hen succesvol verdedigd. Midden jaren tachtig mislukte de oogst, waarna verschrikkelijke hongersnood ontstond.

Velen stierven van de honger, ook omdat legerstroepen het platteland afschuimden op zoek naar de laatste resten voedsel. Het graafschap Megen kreeg in 1572 met de Opstand te maken, toen de nonnen van klooster Bethlehem in Haren verdreven werden door Staatse troepen. De kerk en het kasteel van Megen gingen in 1581 in vlammen op. Het kasteel werd nooit meer herbouwd. Megen kwam zwaar vernield uit de strijd. Rond 1600 bood het kwartier van Maasland een trieste en verlaten aanblik. Enkele dorpen waren zelfs niet meer bewoond. Water had vrij spel in de polders vanwege doorgestoken Maasdijken als gevolg van oorlogshandelingen.”

Megen was zijn militair-strategische betekenis aan het eind van de 16e eeuw nagenoeg kwijtgeraakt. Na de verwoesting van het kasteel in 1581 waren de overgebleven verdedigingswerken steeds meer in verval geraakt en werden uiteindelijk ontmanteld. Alleen een gedeelte, dat een functie kreeg als gevangenis, bleef bewaard. De Gevangenpoort, hier op foto, is een “doorontwikkeld” restant van de oude verdedigingswerken ter plaatse. Het gebouw heeft overigens niets weg van een poort; het staat naast de weg.

In stelling

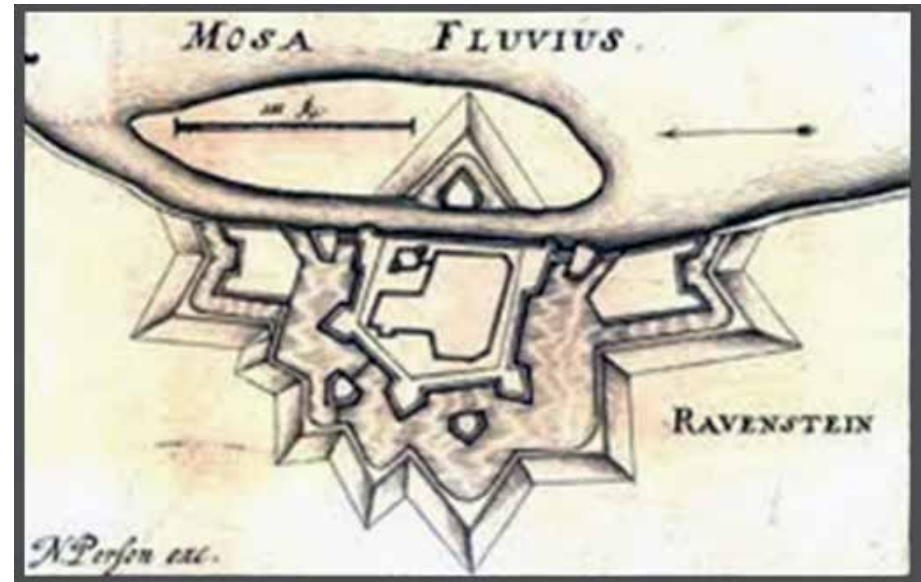
De oorlogsomstandigheden brachten met zich mee dat in de regio diverse verdedigingswerken werden opgericht:

- Ter plaatse van het Blokhuis bij de Blauwe Sluis in Gewande werd in 1582-1583 door Spaanse troepen een schans aangelegd. Later werd die overgenomen door het Staatse leger.
- Nadat Grave in 1577 in handen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was gekomen, werd al snel een aanvang gemaakt met de modernisering van de vesting. Aan de landzijde werd een aarden wal aangelegd. Verder kwamen er vier bastions: het Brugbolwerk, het Hampoortsbolwerk, het kasteelbolwerk en het Bagijnebolwerk. Aan de oostkant van de stad tegen de Maas aan kwam het halfbastion Blauwkop. Tijdens het beleg van 1586 was de zwakte van het rivierfront gebleken. De Spanjaarden, die de stad toen veroverden, legden daarom aan de overzijde van de rivier in Nederasselt het lunet "Verloren Cost" aan. In 1602 kwam Grave, na een zwaar beleg door prins Maurits, weer in Staatse handen. Hierna kwamen wederom talrijke verdedigingswerken tot stand. Onder meer werd de lunet aan de overzijde van de rivier voorzien van een hoornwerk. Ook op andere vitale punten rond de stad werden hoornwerken aangelegd.
- Bij de Vrede van Venlo was weliswaar bepaald dat Ravenstein als vestingstad ontmanteld moest worden, als ook was met de uitvoering ervan een begin gemaakt, na enige tijd werd hiermee gestopt. In 1614, toen de stad in Brandenburgse handen kwam, werd zelfs weer begonnen de vestingwerken op te bouwen.

Ravenstein, bezet door een garnizoen van het Staatse leger

Na afloop van de Guliks-Kleefse Successieoorlog in 1614 ging er in Ravenstein een andere wind waaien. De nieuwe machthebber, de protestantse keurvorst van Brandenburg, liet al snel van zich horen. De militaire versterking van de stad werd door hem tot een speerpunt van zijn handelen gemaakt. In 1621 koos hij in het conflict openlijk de zijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In ruil voor een forse financiële tegemoetkoming gaf de keurvorst toestemming aan de Republiek om een garnizoen in Ravenstein te legeren. In hetzelfde jaar liet hij het kasteel versterken en werd een begin gemaakt met een

vernieuwing van de verdedigingswerken in Ravenstein volgens het oud-Nederlands vestingstelsel. Er werd een sterke vestingstad opgebouwd met drie hele bastions, twee halfbastions aan de Maaszijde en drie ravelijnen. Nabij elk half bastion was er ook nog een rondeel.

De vesting Ravenstein in de eerste helft van de 17e eeuw. Het hart van de vesting was het kasteel. Links en rechts daarvan bevinden zich hoornwerken. Op de landtong boven het kasteel (de Middelwaard) is ravelijn De Ritsen gelegen. Voor meer info: www.vestingsteden.nl.

In 1630 kwam het Land van Ravenstein in andere handen en wist de nieuwe heer, de katholieke hertog van Neuburg, een jaar later gedaan te krijgen dat het Staatse leger het garnizoen in Ravenstein ontruimde. In 1635 waren de Staatse troepen echter weer terug. Dit was tegen de zin van de hertog van Neuburg, maar hij kon weinig ondernemen tegen de Staatse troepen. Wel wist hij te bereiken dat er geloofsvrijheid kwam en dat het katholieke geloof in het Land van Ravenstein vrij kon worden beleden.

Katholieke enclaves

Het Land van Ravenstein veranderde in de periode 1609 – 1630 driemaal van eigenaar, maar steeds was het een Duits vorstendom die het bezat. Het Land van Ravenstein bleef buiten het gezag van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Wel moest het vanaf 1621 dulden dat er Staatse troepen in Ravenstein werden gelegerd. Voor de garnizoenssoldaten en hun gezinnen werd in 1641 zelfs een protestantse kerk, de “garnizoenskerk”, gebouwd. Voor het overige bleef het Land van Ravenstein een katholiek gebied. Het trok kloosterorden aan die elders waren verdreven. In Velp, dicht bij de grens van Staats-Brabant, vestigden de kapucijnen in 1645 een klooster. Van daaruit werd aan katholieken in de wijde omgeving pastorale zorg geboden.

Het Land van Ravenstein was een groot gebied en omvatte de plaatsen Ravenstein, Herpen, Neerloon, Huisseling, Deursen, Demen, Dieden, Dennenburg, Neerlangel, Overlangel, Velp, Schaijk, Reek, Uden, Boekel, Volkel en Zeeland.

Een andere katholieke enclave was Megen. Maar daar ging wel een juridische kwestie aan vooraf. Na de Vrede van Münster (1648) beschouwde de Republiek der Verenigde Nederlanden het graafschap als een onderdeel van de Meierij van ‘s-Hertogenbosch c.q. van Staats-Brabant. De toenmalige graven van Megen, de Spaanse koning en de Duitse keizer dachten daar echter anders over. In hun ogen behoorde het graafschap in 1648 formeel niet tot de Meierij. Het soevereiniteitsconflict werd uiteindelijk onderdeel van een arbitrageprocedure (compromis) tussen de Staten-Generaal en de Duitse keizer. De arbitrageprocedure duurde lang, heel lang. Omstreeks 1671 was het zo ver dat de Staten-Generaal Megen de facto als een zelfstandig graafschap beschouwden.

In Megen kon het katholieke geloof in het openbaar worden beleden. De paters Minderbroeders, die in 1645 van de katholieke graaf van Megen toestemming hadden gekregen om er een klooster te vestigen, gingen letterlijk en figuurlijk verder. Megen werd een springplank voor hun activiteiten. Zij trokken van daaruit de Meierij in om het katholieke geloof

onder de bevolking levendig te houden. In schuilkerken droegen zij misvieringen op, ze dienden de sacramenten toe etc. Een tweede klooster, van de Clarissen, werd in de jaren 1720-1723 op de restanten van het kasteel van Megen gebouwd.

Een derde enclave in Noordoost-Brabant was de Heerlijkheid Boxmeer, Haps, Halfsambeek. Boxmeer had “ius supremum Dominum” (recht boven de heer). Bij de Vrede van Münster werden de soevereine rechten van de oude heerlijkheid herbevestigd. Boxmeer bleef een zelfstandig staatje waar godsdienstvrijheid heerste.

Het verhaal van de katholieke enclaves hoort, evenals dat van de militaire geschiedenis, tot het DNA van de regio. Het geeft Noordoost-Brabant een eigen, uniek verhaal.

Het klooster van de Kapucijnen in Megen (foto: www.thuisinbrabant.nl).

8. Een buffer tegen invallen vanuit het zuiden

De Vrede van Münster (1648) maakte een einde aan de Tachtigjarige Oorlog en bracht de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden internationale erkenning. Maar het bracht ook een scheiding binnen de Nederlanden teweeg. Het noordelijke, overwegend protestantse deel lag boven de rivier de Maas en vormde de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De Maas fungeerde als grensrivier voor het kerngebied i.c. de Republiek.

Het daaronder gelegen Brabant werd opgedeeld. Het noordelijke deel van Brabant, met uitzondering van de enclaves, kwam onder het gezag van de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en werd aangeduid als Staats-Brabant. Het zuidelijke deel van Brabant bleef bij Spanje horen (na beëindiging van de Spaanse Successieoorlog in 1713 kwamen de Zuidelijke Nederlanden door het Verdrag van Utrecht onder bewind van de Oostenrijkse Habsburgers en werden om die reden ook wel de Oostenrijkse Nederlanden genoemd).

De Vrede van Münster betekende ook de bekrachtiging van de godsdienstige verdeeldheid. Binnen de Republiek was de "gereformeerde religie" de staatsgodsdienst. Het katholieke geloof mocht niet in het openbaar worden beleden, met uitzondering van de buitenlandse enclaves in Noordoost-Brabant.

Een vijandige omgeving

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden had te maken met verschillende vijanden. De jonge staat mengde zich op het wereldtoneel. Schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C.) en de West-Indische Compagnie (W.I.C.) voeren op de wereldzeeën en gingen de concurrentie aan met andere Europese mogendheden. Zo nodig werd militair geweld gebruikt om handelsroutes en -posten veilig te stellen. Engeland was dé andere zeemogendheid. In een tweetal zeeoorlogen (1652-1654 en 1665-1667) werden de onderlinge geschillen beslecht.

Engeland had met enkele Duitse staatjes, onder ander Münster, bondgenootschappen gesloten zodat voortdurend rekening moest worden gehouden met een dreiging uit het oosten. Maar de echte dreiging kwam uit het zuiden, van Frankrijk.

In Noordoost-Brabant waren diverse buitenlandse enclaves: Megen, Ravenstein, Gemert, Boxmeer (bron: Thuis in Brabant).

Frankrijk had in 1648 geen vrede met Spanje gesloten. Voor de Zuidelijke Nederlanden, onder gezag van Spanje, duurde de oorlog dan ook voort tot 1659. De vredesovereenkomst tussen Frankrijk en Spanje in dat jaar stelde de Republiek bepaald niet gerust. Integendeel, de ambities van de Franse koning, Lodewijk XIV alias de Zonnekoning, waren klip en klaar. De Zonnekoning had bij de vredesovereenkomst zijn grondgebied al aanzienlijk naar het noorden weten uit te breiden met delen van de Zuidelijke Nederlanden (o.a. Duinkerken), maar was nog lang niet verzadigd. Hij had zijn zinnen gezet op de inlijving van al het gebied ten zuiden van de Rijn. Dat was Frankrijks natuurlijke grens, zo had hij bedacht.

Franse expansiedrift in de Zuidelijke Nederlanden

De Republiek doorzag het buitenlandse beleid van Frankrijk. Er volgde een geraffineerd politiek spel. "Van je vijand je bondgenoot maken", was het credo.

Dat lukte. Tussen de Republiek en Frankrijk werd een of- en defensief verbond gesloten (1662). De diplomaten van de Republiek hadden handig gebruik gemaakt van de situatie, dat Frankrijk vanwege conflicthaarden elders in de wereld wel een bondgenoot kon gebruiken.

De Republiek bleef echter wel op haar hoede. Zeker toen Frankrijk voorstelde om de Zuidelijke Nederlanden samen te verdelen op de lijn Maastricht – Oostende. Daarmee zou de grens van Frankrijk al een stuk noordelijker, en dus dichterbij het einddoel (de Rijn als grens) komen te liggen. Het voorstel werd door de Republiek daarom afgewezen. Er werd niet gehapt in de worst die werd voorgehouden (uitbreiding van het grondgebied). Daarentegen werd heel bewust gekozen voor het hebben van een buffer. De stelregel van het buitenlandse beleid van de Republiek jegens Frankrijk “Galia amica, non vicina”, oftewel “Frankrijk wel als vriend, maar niet als buur” werd niet losgelaten.

Er was nog een andere reden waarom de Republiek in het zuiden een buffer wilde hebben. In geval van oorlog zouden de vijandelijkheden in eerste instantie zich afspelen in het buffergebied. Daarmee kon het eigen gebied (een tijd) buiten schot blijven.

De intentie van Frankrijk om naar het noorden uit te breiden was evenwel zonneklaar. In 1667-1668 vochten Frankrijk en Spanje een oorlog uit met als inzet de Zuidelijke Nederlanden. Voor de Republiek kwam het nu allemaal wel heel erg dichtbij. Het antwoord van de Republiek was een diplomatiek akkoord met Engeland en Zweden, de zogenoemde “Triple Alliantie”, waarbij Frankrijk onder dreiging van oorlog werd gedwongen de krijgshandelingen met Spanje te beëindigen. Frankrijk haalde bakzeil, maar gaf niet op. Daarbij werd de weg bewandeld, waarmee de Republiek zo succesvol was geweest: de weg van de diplomatie.

Rampjaar 1672

Tijdens geschiedenislessen werd er vroeger uitvoerig bij stilgestaan: 1672, het Rampjaar. Lodewijk XIV van Frankrijk wist een geheim verdrag te sluiten met Engeland en de bisschoppen van Münster en Keulen in Duitsland om de Republiek aan te vallen. Hoewel Engeland in maart 1672 als eerste de oorlog verklaarde, een maand later gevolgd door de drie andere samenzweerders, was

Frankrijk de motor achter het complot.

De oorlog begon desastreus. Het Franse leger trok in mei-juni vrij probleemloos naar het noorden. Het Franse leger, dat niet minder dan 120.000 manschappen telde, viel 12 juni 1672 bij Lobith de Republiek binnen. Negen dagen later viel Utrecht al. Het einde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden leek in zicht. Het Franse leger zette echter niet door. In de daarop volgende weken werden weliswaar nog tal van de andere steden door de Fransen in bezit genomen, maar naar Holland werd niet doorgestoten. Het water en de modder van de waterlinie waren voor de mooi in pak gestoken Franse troepen een verschrikking. Men gokte op een snelle capitulatie van de Republiek. Die bleef echter uit. De verdediging werd geleid door Willem III van Oranje-Nassau, die een paar maanden daarvoor was benoemd tot kapitein-generaal van het leger van de Republiek. Dat bleek een gouden greep te zijn. Hij was strijdvaardig en bediende zich van strijdtechnieken waar de tegenstander maar moeilijk mee uit de voeten kon, namelijk het onder water zetten gebieden waarachter hij zich kon terugtrekken.

Grave veroverd... en heroverd

Bij de komst van de Fransen kreeg de garnizoenscommandant van Ravenstein opdracht van de Staten-Generaal om met zijn troepen naar Grave te gaan. Willem III besloot echter om het zwaartepunt van de verdediging te verplaatsen naar Den Bosch.

*Belegering Grave, 1674
(bron: BHIC).*

Een groot deel van het garnizoen van Grave kreeg vervolgens opdracht om zich aan te sluiten bij de troepen in en rond Den Bosch. Gevolg was dat Grave nagevoeg niet verdedigd werd. Zonder een schot te lossen kreeg het Franse leger op 4 juli 1672 de vesting Grave in handen. Den Bosch kon het overigens ook niet bolwerken tegen het Franse leger. Een week later viel fort Crevecoeur, cruciaal voor de verdediging van 's-Hertogenbosch. De hele Meierij en Noordoost-Brabant waren in Franse handen.

Eind juli was de Republiek gereduceerd tot de stad Groningen, Friesland, Zeeland en – achter de waterlinie – het gewest Holland. Willem III was echter niet van plan om zich over te geven. De vredesvoorwaarden van de Fransen werden door hem naar de prullenbak verwezen. Ondertussen werd hard gewerkt om het leger te hergroeperen en te versterken. Geld was het probleem niet, zodat in korte tijd een groot leger – met vooral huursoldaten – op de been kon worden gebracht. De tegenaanval kon worden ingezet. Aanvankelijk plaagstootjes, maar het Franse leger werd steeds meer in de verdediging gedrukt. In 1674 werd Grave, na een zeer zwaar, vier maanden durend beleg, heroverd. De prijs die ervoor moest worden betaald, was groot. Onder de manschappen van het Staatse leger zouden maar liefst 16.000 slachtoffers zijn. De stad lag goeddeels in puin. De twee meest bepalende gebouwen – het kasteel en de Sint Elisabethkerk – waren zeer gehavend. Van het kasteel resteerde feitelijk slechts een puinhoop. In de jaren daarna zouden de restanten, met uitzondering van de voorburcht, helemaal worden afgebroken. Van de Sint Elisabethkerk was de kerktoeren eraf geschoten. Die was op het kerkschip gevallen, zodat het een grote ravage was.

Het oorlogsgeweld beperkte zich overigens niet tot de stad en directe omgeving. Ook het platteland in verre omtrek werd bij de krijgshandelingen betrokken. Zo werd de "Landerd", de landweer tussen Schaijk en Reek, volop benut bij het beleg van Grave in 1674. Het leger van de Republiek dat Grave belegerde wilde voorkomen dat het door het Franse leger in de rug zou worden aangevallen. Het stelsel van de landweren deed in dit geval dus dienst als beschermingslinie. Ook Megen kreeg tijdens de oorlog met Frankrijk weer militaire betekenis. De stad was weliswaar soeverein, maar dat weerhield de Staatse troepen er niet van om in Megen soldaten in te kwartieren. Megen fungeerde als uitvalsbasis voor de Republiek.

Verwoesting van Grave in 1674. De prent is van de hand van Romeyn de Hooghe en is kort na de verovering door de Staatse troepen gemaakt.

Vrede van Nijmegen

Op diplomatiek front was de Republiek zeer actief. Het wist bondgenootschappen te sluiten met o.a. Brandenburg en keizer Leopold I (Oostenrijk-Hongarije-Bohemen), met als resultaat dat de oorlog vooral in de Zuidelijke Nederlanden – ver van de grenzen van de Republiek – werd voortgezet. In 1678, met de Vrede van Nijmegen, werd dit internationaal conflict afgesloten,

Het bleek een wankel evenwicht. Allerlei conflictsituaties in Europa smeulden als een veenbrand. Ondergronds sluimerden ze verder... om na enige tijd weer in volle hevigheid te ontbranden. In 1683 ging Frankrijk over tot het bezetten van een groot deel van de Spaanse Nederlanden. Het leidde tot een oorlogsverklaring van Spanje aan Frankrijk. Een jaar later werd weliswaar een wapenstilstand gesloten, maar de plannen van Frankrijk waren onmiskenbaar: het oude beleid om de Rijn als grens te hebben was nog immer actueel. Dit ten koste van Duitsland en de Nederlanden.

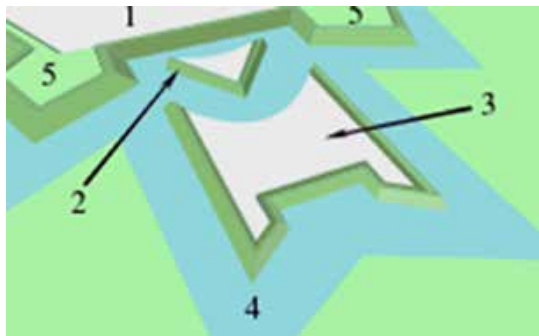
De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was al eerder gewaarschuwd. Ze bleef niet werkeloos toezien. Vanuit de inschatting dat het grootste gevaar uit het zuiden kwam, van Frankrijk, werd de militaire strategie daarop aangepast.

9. Het vestingstelsel vernieuwd

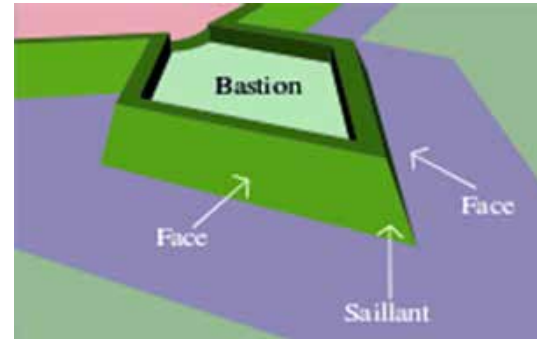
Tijdens de oorlog met Frankrijk waren niet alle vestingsteden zo degelijk en effectief gebleken als men had gehoopt. Dit hield in belangrijke mate verband met veranderingen in de aanvalsstrategie. De verdedigers konden feitelijk te weinig gericht tegenvuur geven. Er moest meer schuin langs de verdedigingswallen en -muren kunnen worden geschoten. Probleem was ook de grote hoeveelheid fortificaties rondom de vestingen. Die moesten allemaal van troepen worden voorzien, waardoor er te weinig troepen waren voor de bezetting van de kern van de vesting. Na de oorlog werd door de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden daarom besloten tot een algehele vernieuwing van het vestingstelsel. Concreet betekende dit dat de vestingsteden die in strategisch opzicht het meest belangrijk waren werden vernieuwd en versterkt volgens de allernieuwste militaire inzichten.

Oud-Nederlands vestingstelsel

Het Nederlandse verdedigingsstelsel ging uit van een verdediging "in de diepte". De verdediging werd zo ingericht dat de vijand zo ver mogelijk van de vestingwal verwijderd bleef. Voor een bastion kwam een ravelijn en een hoornwerk, omgeven door een gracht met water, te liggen. Typisch Nederlands was dat deze verdedigingswerken goeddeels bestonden uit aarden wallen. In de Republiek was geen natuursteen voorhanden. Baksteen was geen echt alternatief. Het was niet alleen duur, maar de aanleg van een stevige stenen muur duurde erg lang. Bovendien was een aarden wal minder kwetsbaar voor artillerievuur.

Nr. 1 = stadswal;
nr. 2 = ravelijn;
nr. 3 = hoornwerk;
nr. 4 = gracht;
nr. 5 = bastion
(uit: Lijst van vaktermen in de vestingbouwkunde).

Face: de twee naar buiten gerichte zijden van een bastion die samenkomen in de meest naar buiten gerichte punt, genoemd saillant
(uit: Lijst van vaktermen in de vestingbouwkunde).

Vanuit het hoornwerk konden de verdedigers de troepen van de belegeraar onder vuur nemen en op afstand houden. De stadswal was hoger gelegen. Van daaraf kon de verdediger over alle buiten deze wal gelegen vestingwerken heen kijken en -schieten.

Belastingheffing voor verbetering vestingwerken

De vernieuwing van het vestingstelsel bracht vanzelfsprekend hoge kosten met zich mee. Daar werd in Den Haag wat op gevonden. Een fors deel van de rekening werd simpelweg neergelegd bij de Generaliteitslanden. Dat waren de gebieden die rechtstreeks werden bestuurd door de Staten-Generaal i.c. Staats-Brabant, Staats-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. In 1683 kregen de Generaliteitslanden een speciale, eenmalige belasting opgelegd ter bekostiging van alle nieuwe vestingwerken.

Minder vestingsteden... maar wel sterker

Niet alle vestingsteden waren in militair-strategisch opzicht even betekenisvol. In Noordoost-Brabant gold de bijzondere situatie van de buitenlandse enclaves Megen en Ravenstein. De oude vesting Megen stelde in militair opzicht niet veel meer voor. In 1581 was de stad door toedoen van Spaanse troepen grotendeels door brand verwoest. Wat over was gebleven aan verdedigingswerken werd, met uitzondering van de Gevangenpoort, niet meer hersteld. De heren van Megen wisten dat het niet in hun belang was om veel geld uit te geven aan verdedigingswerken. Sterker nog, als zij dat wel zouden doen dan was de kans groter dat zij bij militaire conflicten betrokken zouden worden.

Ravenstein definitief ontmanteld als vestingstad

Ravenstein was door zijn ligging aan de Maas een strategisch belangrijke stad, maar als de Republiek het bij haar territorium zou voegen konden de machtsverhoudingen c.q. bondgenootschappen worden verstoord.

Na de bezetting van Ravenstein door de Fransen in 1672 begonnen zij vrijwel direct met het slopen van de verdedigingswerken. Bij de gevechten rond Grave in 1674 werden ze een tijd opgeschort, maar na de herovering van Grave werd de ontmanteling opnieuw opgepakt. Het maakte deel uit van de overeenkomst met de hertog van Neuburg, de heer van Ravenstein. Een jaar later was de ontmanteling zo goed als voltooid. Ravenstein hield op een vestingstad in functie te zijn.

De Maaspoort in Ravenstein.

Een deel van het nog bewaarde grachtenstelsel van Ravenstein.

10. Grave, een militair bolwerk aan de Maas

Alleen Grave bleef binnen de vernieuwde verdedigingsstrategie een kernfunctie vervullen. De andere, geprioriteerde vestingsteden in Staats-Brabant waren Bergen op Zoom, Breda en Den Bosch. Woudrichem, Geertruidenberg en Heusden bleven ook hun militaire functie als vestingstad houden. Maar omdat zij toentertijd deel uitmaakten van het grondgebied van Holland, horen zij niet thuis in het rijtje van vestingsteden in Staats-Brabant aan het eind van de 17e eeuw.

Vanwege de militaire betekenis van Grave werden de verdedigingswerken van de stad ingrijpend vernieuwd en versterkt. Tussen 1680 en 1688 werden alle vestingwallen, vestingmuren, bastions en stadspoorten flink onder handen genomen. De verdediging werd gecompleteerd door een grachtenring, waarin ravelijnen en hoornwerken waren gelegen. Vijandelijke legers konden de stad dus niet zo maar binnen marcheren.

Natuurlijk moest de stad in vreedstijd toegankelijk zijn voor inkomend en uitgaand burgerverkeer. Daartoe werden langs enkele uitgaande wegen stadspoorten aangelegd. Dat waren meteen ook de zwakke plekken. Daarom werden de stadspoorten extra versterkt. In Grave waren drie stadspoorten. In de vernieuwde stadsmuur aan de Maas was de Maaspoort; richting Cuijk was de Brugpoort en naar Den Bosch bevond zich de Hampoort. Deze laatste was onder architectuur gebouwd in een neoklassieke stijl met een tempelfront waarop de gebeeldhouwde wapens prijken van de Republiek en van prins Willem III en de vermelding van het bouwjaar 1688.

De Hampoort vormde feitelijk een onderdeel van een militair verdedigingswerk. Aan de grachtzijde lag de buitenpoort, die toegang verschafte tot de stad. Elke avond gingen de poorten dicht, zodat "buitenstaanders" niet heimelijk de stad in konden. Buiten de stadsmuur lag een brede stadgracht. Door middel van een ophaalbrug kon de toegang tot de stad worden verkregen of kon de toegang worden versperd. In de gracht lag een ravelijn, een eilandje van waaruit

de toegangspoort, de stadsmuur en het iets verderop gelegen hoornwerk kon worden verdedigd. Het hoornwerk was een militaire stelling buiten de stadsmuur. Welbeschouwd was het een vooruitgeschoven post, omringd met water, die aanvallers op afstand moest houden.

De Hampoort bestond verder uit een grote overwelfde verdedigingsgang, die onder de stadswal lag. Die gang sloot aan op het poortgebouw dat aan de stadzijde lag. Links en rechts van dat poortgebouw waren de ruimten waar de manschappen verbleven. Ter bescherming van de Hampoort was een flink pakket aarde opgebracht, zodat (kanon)kogels als het ware gesmoord zouden worden.

Grave, Hampoort.

Het kapotgeschoten kasteel had binnen die plannen geen functie meer en werd daarom tot de grond toe afgebroken. Op de plaats van het kasteel werd in 1694 een grote zandberg opgeworpen, "de kat" genoemd. Zoals een kat bij bedreiging de rug opzet, zo had Grave bij militaire bedreigingen ook een "rug" die moest

afschrikken én die bescherming bood. "De kat" fungeerde als kogelvanger voor de daarachter gelegen stad en haar bewoners, als ook diende ze ter beveiliging van het arsenaal. "De kat" was voorzien van kazematten met geschutsopstellingen.

"De kat", kogelvanger voor Grave.

Kazematten in "de kat".

Het arsenaal werd ondergebracht in de voorburch van het gesloopte kasteel. Het arsenaal fungeerde als wapendepot. Bij grondwerkzaamheden zijn er op meerdere plaatsen restanten van een ondergronds gangenstelsel ontdekt. De gangen fungeerden als vluchtroute, maar ook als aan- en afvoerroute. Vanaf het arsenaal liep een onderaardse gang naar de Hampoort. Via deze gang konden ondergronds – en dus op een veilige manier – munitie, kruut, wapens, etenswaren etc. naar de soldaten worden gebracht, als ook konden gewonden worden afgevoerd.

Het arsenaal van Grave.

Menno van Coehoorn

Bij de vernieuwing van het vestingstelsel speelde Menno baron van Coehoorn een belangrijke rol. Hij werd geboren in 1641 in Friesland. Nog maar zestien jaar oud, trad hij al in militaire dienst. Hij was in 1673 als kapitein in het leger van prins Willem III betrokken bij de verdediging van Maastricht. In 1674 maakte hij deel uit van het leger van de Republiek dat Grave wist te heroveren. Het naar hem genoemde Coehoorn Mortier is toen door hem uitgevonden. Dit was een klein door twee mannen draagbaar mortier, dat speciaal bij belegeringen goed inzetbaar en bruikbaar was.

Hierna legde Van Coehoorn zich toe op het ontwerpen en bouwen van vestingwerken. Zijn eerste grote werk was de fortificatie van de stad Coevorden in 1680. Hij ontwikkelde een eigen theorie achter de vestingbouw. In 1682 verscheen zijn publicatie *"Versterkinge des Vijfhoekts Met alle sijne Buyten-Wercken"*. Zijn visie werd toentertijd zeker niet door iedereen gedeeld. Er ontwikkelde zich een strijd, die bekend zou worden als de "Twist der Vijfhoekten". In 1685 verscheen zijn boek *"Nieuwe vestingbouw, Op een natte of lage Horisont"*, waarin hij drie methodes van vestingbouw omschreef die speciaal voor het Nederlandse landschap van toepassing waren.

Menno van Coehoorn (schilder Th. Netscher, Rijksmuseum Amsterdam).

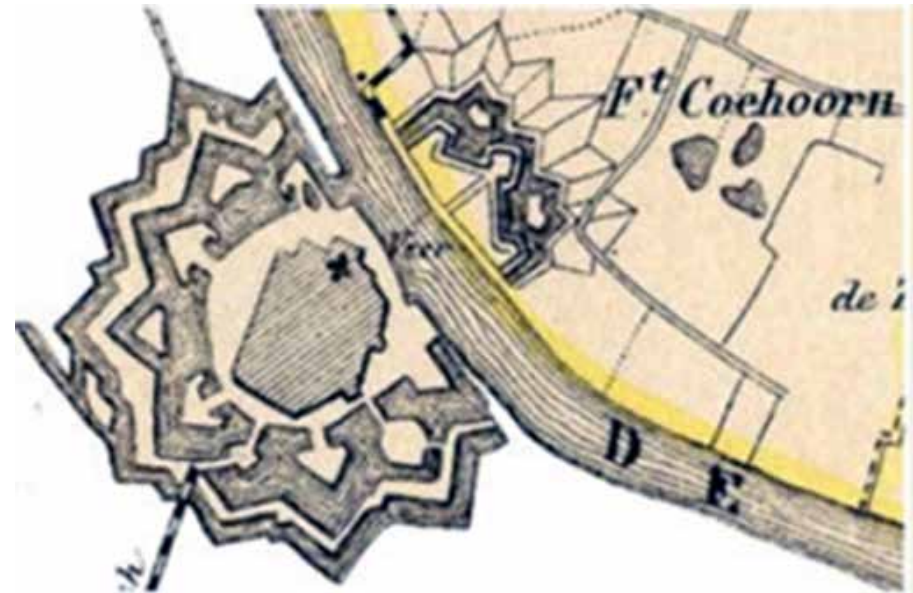
Ondertussen maakte hij ook in het leger carrière. Hij werd generaal-majoor van de infanterie in het leger van de Republiek. Zijn kennis van de verdedigingskunst stelde hij proefondervindelijk vast, zowel als aanvaller (belegeringen van Kaiserswerth en Bonn in 1689; herovering van de citadel van Namen 1695) als verdediger (Namen 1692; Hoei 1694; Zeeuws-Vlaanderen, Venlo, Roermond en Luik in 1702). Van de Staten-Generaal ontving hij diverse malen opdrachten voor het ontwerpen van fortificaties, waaronder in Groningen, Zwolle, Nijmegen, Breda, Bergen op Zoom en in Grave.

Kroonwerk Coehoorn

Tegenover Grave, aan de overkant van de Maas, hadden de Spanjaarden in 1586 het lunet "Verloren Cost" aangelegd. Dat moest Grave tegen aanvallen vanaf de noordkant beschermen. Het was niet meer dan een klein verdedigingswerk met twee flanken. Na de verovering van Grave in 1602 door het Staatse leger werd het lunet vervangen door een hoornwerk.

Menno van Coehoorn was van mening dat de noordkant toch nog een zwakke plek was in de verdediging van Grave en besloot daarom het hoornwerk te vervangen. Het ontwerp van het kroonwerk werd door hem zelf gemaakt. In 1699 werd met de werkzaamheden begonnen; twee jaar later was het werk klaar.

Een kroonwerk is aanzienlijk groter dan een hoornwerk en bestaat uit aaneengesloten gebastioneerde fronten en lange naar elkaar toelopende flanken, die veelal aansluiten op de vestinggracht, in dit geval de Maas. Het kroonwerk kreeg van Menno van Coehoorn drie gemetselde bastions met hoge en lage flanken. De courtines, dit zijn de wallen tussen bastions in, werden in kroonwerk Coehoorn beschermd door papenmutsen (uitspringende, zigzaggende wallen). Rondom het kroonwerk legde Coehoorn een gracht aan met aan de westzijde een valbrug en een wachthuis. Op het binnenplein van het kroonwerk waren (kruit)magazijnen en wachtruimtes. Een schipbrug over de Maas verbond het kroonwerk met de vesting Grave. Via de schipbrug konden troepen worden aan- en afgevoerd, proviand en munitie worden geleverd, etc.

Grave met aan de overkant van de Maas kroonwerk Coehoorn (te Nederasselt).

11. Zuidelijk Frontier

Met de vestingsteden in Staats-Brabant in combinatie met de Hollandse steden Heusden, Woudrichem en Geertruidenberg had Menno van Coehoorn een gemoderniseerd verdedigingsstelsel van de Republiek langs de Maas tot stand gebracht. Het bestond uit sterke, massieve vestingsteden. In zijn denken waren die echter niet toereikend om de vijand te kunnen weerstaan.

Liniedenken

De vestingsteden waren als het ware de ankerpunten van zijn verdedigingsstelsel, maar de "gaten" daar tussenin moesten ook afgedekt worden. Anders kon de vijand simpelweg de vestingsteden links laten liggen en gewoon via het platteland verder oprukken. Om de vijand in zijn opmars te belemmeren moest er snel een linie opgeworpen kunnen worden, waarbij gebruik werd gemaakt van landschapselementen, specifieke terreinomstandigheden... en water waarmee hele gebieden konden geïnnundeerd. Aldus kon een keten worden gesmeed, die vijandelijke legers tegenhield.

In het plan van Menno van Coehoorn moest er een stelsel van verdedigingslinies tot stand komen, dat de landsgrenzen van de Republiek in zijn geheel beschermde, tenminste het kerngebied van de Republiek: Holland, Zeeland en Utrecht. De linies moesten een verdedigingsgordel vormen, die liep vanaf het Zwin aan de Noordzeekust door Zeeuws-Vlaanderen naar Bergen op Zoom, vervolgens langs de noordkant van Staats-Brabant naar Grave, dan naar Nijmegen – Arnhem – Doesburg om daar aan te sluiten op de IJssellinie. Van daaruit verder naar het oosten en het noorden: naar Coevorden, Bourtange en Nieuweschans in Groningen.

Menno van Coehoorn ontwierp voor een aantal deelgebieden zelf de verdedigingslinies, zoals de Helperlinie bij Groningen, de Hoge en Lage Linie bij Doesburg aan de IJssel en aan de zuidgrens van de Republiek (van Zeeuws-Vlaanderen tot Grave) ontwikkelde hij het plan voor het "Zuidelijk Frontier". Dat moest het gevaar uit het zuiden (Frankrijk) tegenhouden.

In 1702 werd door Menno van Coehoorn de verdediging van Zeeuws-Vlaanderen op nieuwe leest geschoeid. In het westen van Zeeuws-Vlaanderen sloot hij zo veel mogelijk aan bij de mogelijkheden die het landschap bood, zoals oude kreken en inpolderingen die gemakkelijk geïnnundeerd konden worden; in het oostelijk deel werden op de grens van hoger en lager gelegen gebieden verdedigingswerken aangelegd. Hij maakte daarbij zo veel mogelijk gebruik van restanten van overgebleven linies, schansen, forten en vestingen. Op deze manier wist hij een samenhangend verdedigingsstelsel in de regio aan te leggen. Tijd om zijn liniedenken te vervolmaken en verdere verbindingen te maken was hem niet gegeven. Menno van Coehoorn overleed in 1704.

Één doorlopende linie langs de hele zuidgrens

Liniedenken was op zich niet iets nieuws. Dat deden de Romeinen al met hun "Limes". Tijdens de Tachtigjarige Oorlog was Zeeuws-Vlaanderen zo'n beetje de proeftuin van verschansingen achter linies. Voor zowel Spanje als de Republiek was Zeeuws-Vlaanderen in strategisch opzicht een belangrijk gebied. Behalve de toegang tot de havens aan de Schelde (onder andere Antwerpen) kon van daaruit worden doorgestoten, naar het noorden of het zuiden. De Spaanse en Staatse troepen wilden dat beide voorkomen en kwamen in Zeeuws-Vlaanderen tegenover elkaar te liggen. Een hele reeks van forten, schansen, vestingsteden en linies werd ontwikkeld. Op de website www.staatsspaanselinies.nl is hierover uitgebreide informatie te vinden. Goed beschouwd waren het echter op zichzelf staande militaire verdedigingswerken; er was niet één doorlopende linie ontstaan.

Het Zuidelijk Frontier met vestingsteden (rode bollen), verdedigingswerken (zwarte punten) en inundatiegebieden (zacht rode lijnen) [bron: Wikipedia].

Het Zuidelijke Frontier moest daar verandering in brengen. Er moest één geheel van worden gemaakt. In plaats van al die versnipperde militaire werken moest er aan de zuidgrens één verdedigingsgordel komen die als een keten de Republiek beschermde. De uitwerking daarvan had natuurlijk zijn tijd nodig. Om één doorlopende linie te krijgen moest een heleboel werk worden verricht. Dat kostte niet alleen heel veel tijd, maar ook heel veel geld.

Barrièretraktaat

Het "liniedenken" kwam in de verdrukking ten gevolge van het Barrièretraktaat van 1715. Oostenrijk en de Republiek kwamen in dat verdrag overeen dat de Republiek het recht krijgt om in een achttal Vlaamse en Waalse steden garnizoenen te plaatsen. De Barrièresteden werden daarmee een soort vooruitgeschoven verdediging tegen het Franse gevaar, met daarachter nog een groot buffergebied. De bedoeling was om in oorlogssituaties de strijd zo veel mogelijk daar, in de Oostenrijkse Nederlanden, te laten plaatsvinden. Nota bene bij de Vrede van Utrecht in 1713 waren de Zuidelijke Nederlanden aan Oostenrijk toegewezen.

De aloude strategie van de Republiek om krijgshandelingen zo veel en zo ver mogelijk buiten de deur te houden werd dus weer omarmd. Het zwaartepunt van de verdediging aan de zuidkant kwam te liggen bij de Barrièresteden in de Oostenrijkse Nederlanden. Gevolg van deze strategiewijziging was dat er minder geld beschikbaar kwam om uitvoering te geven aan het Zuidelijk Frontier en de andere linies. De aanleg van veel werken werd daardoor erg vertraagd.

De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) liet zien dat de Barrièresteden toch niet zo veel voorstelden. De Fransen konden ze gemakkelijk innemen. Maar ook Staats-Zeeland, Bergen op Zoom en Maastricht werden veroverd. Na de Vrede van Aken (1748) bleef het Barrièretraktaat weliswaar nog van kracht, maar de nadruk kwam nu toch weer meer op het Zuidelijk Frontier te liggen.

Het Zuidelijk Frontier in het Brabantse landschap

Het Zuidelijk Frontier bestond uit twee delen: een deel in Zeeuws-Vlaanderen (vanaf de Noordzeekust tot aan Bergen op Zoom) en een (Noord-)Brabants deel. Evenals in Zeeuws-Vlaanderen het geval was, lagen er in de 16e en 17e eeuw al enkele kleine linies in het gebied dat nu Noord-Brabant is.

Tussen de grens van Zeeland en Noord-Brabant lag de Eendracht, een zijrivier van de Schelde. Na de inname van Steenberghe in 1582 door de Spaanse troepen van Parma werd daar een jaar later de eerste waterlinie van de Nederlanden aangelegd. De linie was bedoeld om Zeeland en Tholen te beschermen tegen invallen vanuit Noord-Brabant. De Linie van de Eendracht werd tussen 1588 en 1596 versterkt met redouten (aarden verschansingen); later werden die vervangen door forten. Een andere linie was gelegen tussen Bergen op Zoom en Steenberghe. Die werd aangelegd in jaren 1628-1629 en werd wel de West-Brabantse Waterlinie genoemd.

De bestaande linies werden zo veel mogelijk geïncorporeerd in het Zuidelijk Frontier. Daarnaast werden er tal van nieuwe werken uitgevoerd, zoals de Linie van Den Hout, de Linie van de Munnikenhof bij Breda, en het retranchement bij Waspik. Verder werden de vestingsteden Bergen op Zoom, Breda, Geertruidenberg, Heusden, Den Bosch en Grave verder versterkt. Daarnaast werden nog tal van forten, schansen, batterijen en kleinere verdedigingswerken aangelegd. De website www.forten-brabant.nl geeft een overzicht van de militaire linies en stellingen in Noord-Brabant vanaf het einde van de 16e eeuw.

De aanleg van al die militaire werken gebeurde niet zo maar. Er werd goed gekeken naar het landschap en de mogelijkheden die het bood. Met name de overgang van hoog naar laag en van droog naar nat, was een heel belangrijk aspect. Op de hoger gelegen gronden werden de forten, schansen, redouten etc. aangelegd met daartussen gelegen de hiervoor genoemde vestingsteden. Dat waren de militaire ankerpunten van het Zuidelijke Frontier.

Ook bij de inundatiegebieden werd zo veel mogelijk aangesloten bij de natuurlijke kenmerken van het landschap. Op de foto natuurlijke verhogingen nabij Beers, waardoor het "Beerse water" als het ware een natuurlijk stroomgebied kreeg (foto: Henk Buijks).

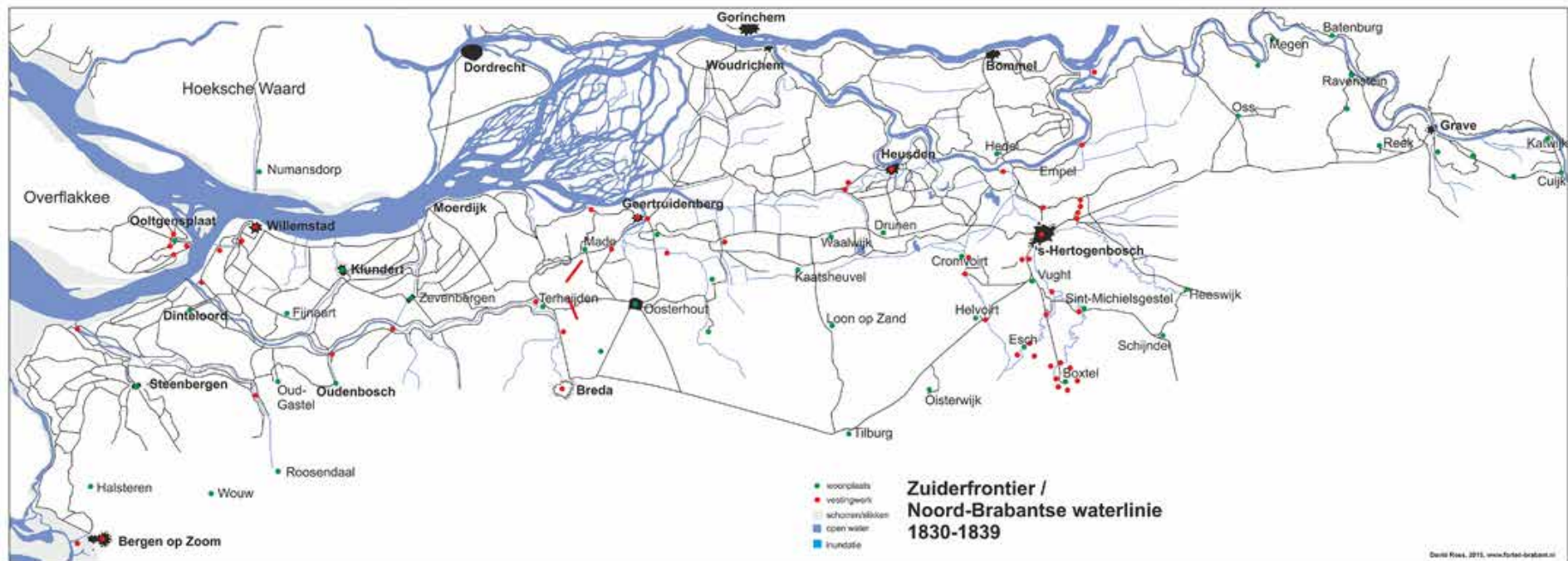
Regionale verschillen

Al was het Zuiderfrontier opgezet als één doorlopende linie, de wijze waarop hier gestalte aan werd gegeven was zeker niet uniform. Regionaal waren er behoorlijk wat verschillen. Op zich logisch bij een linie die wel 200 km lang was. In het westen bestonden al enkele kleinere linies (onder andere de Staats-Spaanse linies en de West-Brabantse Waterlinie). Daar werden verbindingen tussen gemaakt, zodat de verdedigingsgordel een hecht geheel werd.

Het doel van het verdedigingstelsel in Zeeuws-Vlaanderen en de omgeving van Bergen op Zoom was anders dan in de rest van het gebied van het Zuidelijk Frontier. Het westelijke deel ervan moest vooral zorgen dat de controle van de Republiek over de Schelde, en daarmee ook de Antwerpse haven, behouden bleef.

Het deel van de linie dat grofweg liep van Willemstad via Breda en Den Bosch naar Grave had voornamelijk de taak te voorkomen dat Franse en andere buitenlandse legers konden doorstoten naar het hart van de Republiek: Utrecht en Holland.

Er waren ook grote verschillen in de hoeveelheid fortificaties en andere militaire versterkingen per regio. In het noordoostelijk deel van het Zuidelijk Frontier valt op dat daar de militaire aanwezigheid maar heel beperkt was. Weliswaar was Grave een vestingstad en zwaar verdedigd, maar dan houdt het wel zo'n beetje op. Klaarblijkelijk werd in Noordoost-Brabant vertrouwd op een ander verdedigingsmiddel: het water van de Beerse Overlaat.

De Brabantse Waterlinie. De rode stippen en lijnen geven de verdedigingswerken aan. Opvallend is dat Noordoost-Brabant ten opzichte van de andere gebieden in Noord-Brabant karig bedeed was met verdedigingswerken. (kaart: David Ross).

12. Water als pantser

Met de Maas in de buurt was er altijd al veel water(overlast) in Noordoost-Brabant. Al vanaf de 13e eeuw werd getracht het water te “beheersen”. Er werden dijken en polders aangelegd. Voor de afvoer van water werden er sloten gegraven. Water kon ook worden aangewend om te beschermen. Dat deden bijvoorbeeld de heren van Cuijk rond hun kasteel in Grave.

Water als verdediging voor het persoonlijk domein

Heel bewust werd door de heren van Cuijk op een zandplaat bij het riviertje de Raam in Grave een nieuw kasteel gebouwd. Het water van de Raam kon door het maken van een vertakking vrij gemakkelijk naar de kasteelgracht worden geleid. Dit was in 12e - 15e eeuw een veel gebruikte manier om kastelen een extra bescherming te geven. Ook de kastelen van Megen, Ravenstein, Oijen, Oss en nog tal van andere plaatsen waren (oorspronkelijk) voorzien van grachten.

Het was de tijd dat een kasteel een persoonlijke beschermingsfunctie had voor een edelman, die heer was van een bepaald gebied. Het water van de gracht bood hem een extra pantser. De landheer kon zijn gebied nog beter beschermen, als hij het hele omringende gebied onder water kon zetten. Dat deed zich voor bij het kasteel van Grave, waar door het afdammen van de Raam de hele omgeving kon worden geïnundeerd.

Water voor de verdediging van steden

Rondom een versterkt kasteel ontwikkelde zich niet zelden een woongemeenschap. Die moest natuurlijk ook beschermd worden. Daartoe werden stadsmuren gebouwd, die meestal weer een extra bescherming kregen door middel van een stadsgracht. Grave, Megen en Ravenstein zijn daar voorbeelden van.

Dijken en polders ter bescherming én regulering van water

Water leidde ook tot heel veel overlast. Noordoost-Brabant heeft vanouds te maken gehad met de grillen van deze regenrivier. Om het gebied en de daar wonende mensen daartegen te beschermen werden er dijken aangelegd. De

bedijking van de Maas ging van west naar oost. Omstreeks 1275 was men al gevorderd tot Den Bosch, in 1288 was Lithoijen bedijkt en in 1330 reikte men tot Grave. Waarschijnlijk was de bedijking aanvankelijk vooral het resultaat van initiatieven van de plaatselijke bevolking, maar omstreeks 1300 ging hertog Jan II van Brabant zich nadrukkelijker met de waterhuishouding van de Maaskant bemoeien. Het was een mogelijkheid en een middel om zijn gezag verder gestalte te geven. Hertog Jan II stimuleerde daarom activiteiten en maatregelen gericht op waterbeheersing.

Ravenstein in de 17e eeuw, omgeven door water (heemkundekring Land van Ravenstein).

De dijken lagen evenwijdig aan de rivier, maar wanneer weer een stuk gereed was werd een doorsteek gemaakt naar de zuidelijk gelegen hogere dekzandrug. Er ontstond aldus een noord-zuiddijk. Deze dwarsdijken beschermden de streek stroomafwaarts tegen rivierwater. Zo kwam tussen Haren en Berghem de Groenendijk tot stand, en bij Herpen de Erfdijk.

Jan II stond ook positief tegenover de totstandkoming van polders. In 1309 legde hij de bestuurlijke basis voor de polder Van der Eigen (tussen Orthen en Rosmalen) door de instelling van zeven gezworen heemraden. Spoedig daarna volgden stroomopwaarts de oprichting van nog meer waterschappen.

Hertogswetering

Omstreeks 1303 ontwikkelden inwoners van Oss en omgeving een plan om een afwateringskanaal te graven van een plek ten noorden van Oss naar Gewande. Hertog Jan II ondersteunde het plan. De naam Hertogswetering is een verwijzing naar hem.

De naam Hertogswetering komen we voor het eerst tegen in 1325 als de "weteringe ende waterlaeten ons heeren des hertogen". Een wetering is weliswaar een gegraven watergang, maar bij de aanleg van de Hertogswetering werd handig gebruik gemaakt van oude Maasarmen, zodat het graafwerk tot het hoognodige beperkt kon blijven. Dat is bijvoorbeeld nog steeds duidelijk zichtbaar bij het Osser Meer, een oude Maasarm die deel uitmaakt van de Hertogswetering. Dankzij het nieuwe afwateringskanaal kon een groot gebied tussen het graafschap Megen en Den Bosch van overtollig water worden verlost.

Het Osser Meer, een oude Maasarm, als onderdeel van de Hertogswetering.

Bij Gewande werd het water via een uitwateringssluis op de Maas geloosd. De eerste vermelding van deze sluis stamt uit 1309. Later stond deze sluis bekend als de Blauwe Sluis, naar het gebruik van "blauwe", Naamse, natuursteen voor de sluisdrempel.

De grote betekenis van de Hertogswetering als afvoerkanaal werd al snel ook door de inwoners van Megen, Haren, Macharen en Oijen ingezien. Bij Gewande lag het peil van de Maas immers een flink stuk lager dan ter hoogte van Megen, zodat hun overtollig water via deze wetering geloosd zou kunnen worden. Men wilde daarom maar al te graag aansluiten op de Hertogswetering. Via de Teeffelse Wetering werd een verbinding gemaakt. Uiteindelijk zou de Hertogswetering helemaal worden doorgetrokken naar de Raam bij Grave en ontstond er een waterloop van zo'n 32 km.

Aftakking van de Hertogswetering van de Raam bij Grave.

Water vasthouden in plaats van afvoeren

Op pagina 14 van deze publicatie is reeds ter sprake gekomen dat vanaf de zestiende eeuw het peil van de rivier de Maas steeg door versterkte waterafvoer. Doordat tussen Gassel en Linden (bij Beers) en tussen Linden en Cuijk bedijking ontbrak, ontstonden er steeds vaker overstromingen. Bedijking ter plaatse zou op zich niet zo moeilijk zijn geweest, maar door de troebele politieke situatie in de tweede helft van de 16e eeuw gevolgd door de Tachtigjarige Oorlog kwam het daar niet van. Daarna evenmin, hetgeen vooral verband houdt met het veranderde strategisch denken. Water kon immers prima ingezet worden om het achterliggende gebied te beschermen tegen vijandelijke legers. Dan moest er wel voor gezorgd worden dat het water werd vastgehouden en niet werd afgevoerd. Dat was voor de Hollandse "watermeesters" geen probleem. Een sluis bijvoorbeeld kon je behalve open, ook dicht zetten.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog had de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden al de nodige ervaring opgedaan met de inzet van een waterlinie als verdedigingsmiddel. In 1583 was langs de Eendracht, een zijrivier van de Schelde, een waterlinie aangelegd om Zeeland en Tholen te beschermen tegen invallen vanuit Brabant. Dat bleek een effectief verdedigingsmiddel te zijn.

Water ten behoeve van de landsverdediging

Waren de verdedigingswerken aanvankelijk vooral gericht op de verdediging van privé domeinen (kastelen) en later nederzettingen (ontwikkeling van vestingsteden en aanleg van landweren op het platteland), de landsverdediging vroeg om een andere benadering. Daartoe werd het liniedenken ontwikkeld.

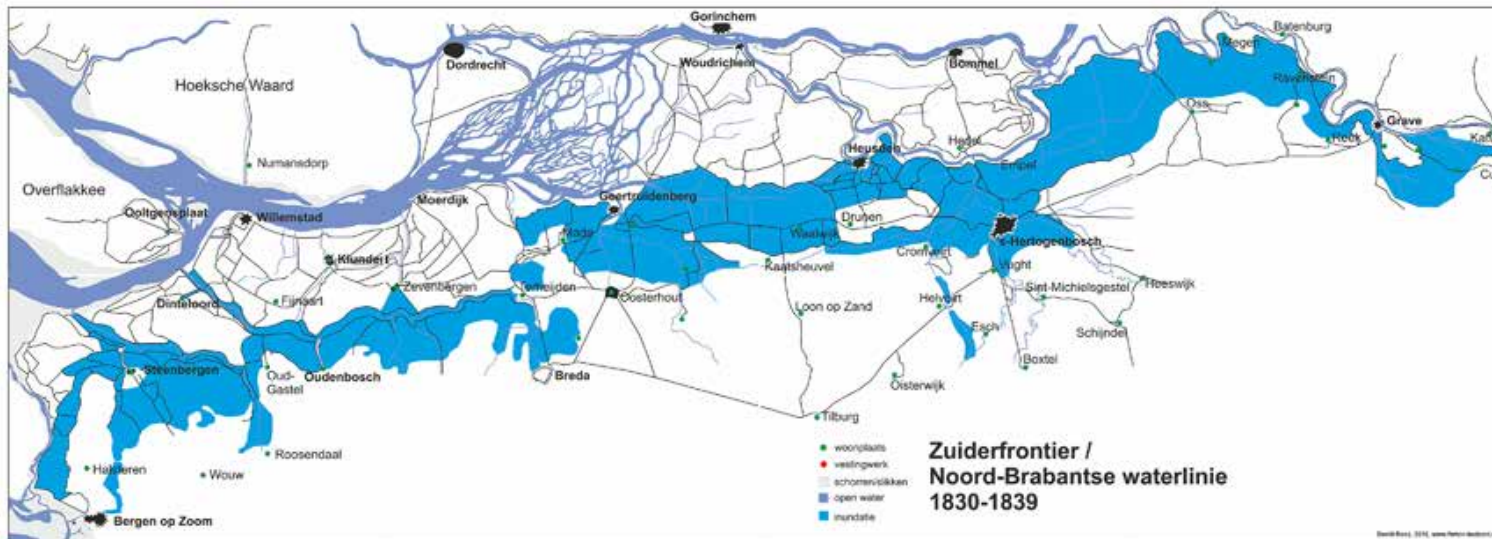
Bij de linieverdediging vervulden de vestingsteden veelal nog wel een belangrijke functie, namelijk als bolwerk binnen een verdedigingslijn. Maar er moest meer zijn dan alleen een keten van "losse" verdedigingswerken

Er was én een "verbindingmiddel" én een extra pantser nodig, zodat er een

sterke verdedigingsgordel tot stand kwam. In een laag en nat land lag het voor de hand wat dat was: water!

De rivieren en beken in Noord-Brabant (o.a. Eendracht, Hollands Diep, Mark, Dintel, Donge, Biesbosch, Dommel, Aa, Maas, Raam) in combinatie met aanwezige vaarten, weteringen en afwateringsloten konden via het open zetten van sluizen vrij gemakkelijk worden benut om grote, aaneengesloten gebieden in Noord-Brabant onder water te zetten. Om de inundatiemogelijkheden op plaatsen te verbeteren werden speciale inundatiesluizen gebouwd en waar nodig werden dijken aangelegd. De combinatie van vestingsteden en inundatie was als een twee-eenheid binnen de verdedigingsstrategie van het Zuidelijke Frontier. Dat was de kracht van de linie.

In Noordoost-Brabant was water volop voor handen. Via de Beerse Overlaat kon het "Beerse water" het achterland worden binnengelaten. Verder waren er de rivier de Raam en de Hertogswetering, waarvan het water kon worden "ingezet". De lage, natte komgronden gingen fungeren als inundatiegebieden.

Het Zuidelijk Frontier, later de Noord-Brabantse Waterlinie en weer later de Zuiderwaterlinie genoemd, kende een nagenoeg aaneengesloten stelsel van inundatiegebieden. Op de kaart hierboven zijn ze in blauw aangegeven (kaart: David Ross).

13. De linie op de proef gesteld

Het Zuidelijk Frontier kwam niet ineens tot stand. Het plan van Menno van Coehoorn werd over een lange reeks van jaren uitgevoerd. Los van het feit dat voor de instandhouding van verdedigingswerken op gezette tijden onderhoud en vervanging moesten worden gepleegd, waren de militaire inzichten ook aan verandering onderhevig waardoor er verdedigingswerken werden aangepast. Extra militaire inzet vond plaats in geval de militaire dreiging ten gevolge van buitenlandse verwickelingen toenam.

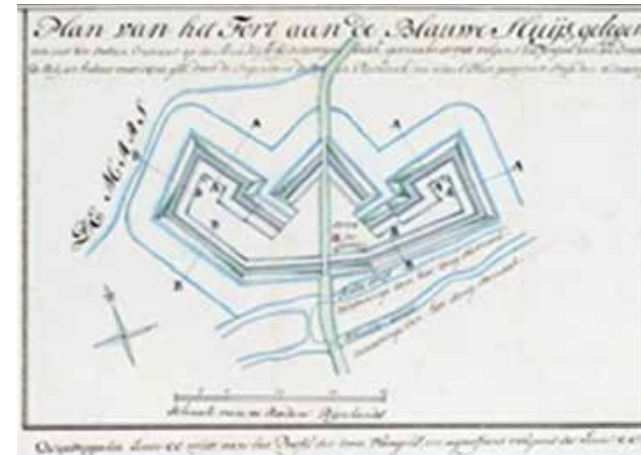
Oostenrijkse Successieoorlog

De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), die voor een belangrijk deel in de Oostenrijkse Nederlanden werd uitgevochten, bracht de oorlog dichtbij. In 1747 was het helemaal raak, toen Frankrijk Zeeuws-Vlaanderen binnenviel en de stad Bergen op Zoom ging belegeren. Het miste zijn effect niet. Het maakte de Republiek weer alert. Ten gevolge van de dreigende oorlogssituatie werd de linie op diverse plaatsen gemoderniseerd, versterkt en uitgebreid, met name in West-Brabant. Onder meer werd het aantal vestingsteden uitgebreid met Steenberghe, Klundert en Willemstad. Met name rond Steenberghe en Willemstad werden stevige forten en andere verdedigingswerken aangelegd. Verder werd de Linie van Mark en Dintel, deel uitmakend van het Zuiderlijk Frontier omstreeks 1750 extra versterkt met enkele batterijen.

Bij Den Bosch vonden eveneens verschillende verbeteringswerkzaamheden plaats, zoals bij fort Orthen en fort Crèvecoeur. Bij de Blauwe Sluis in Gewande, waar de Hertogswetering uitmondde in de Maas, werd in 1749 een fort gebouwd. De Blauwe Sluis maakte deel uit van het inundatiesysteem rond Den Bosch en was daarom een belangrijk strategisch punt. Daar lag eerst een schans, maar die was in de loop der jaren flink vervallen.

In Noordoost-Brabant gebeurde amper iets. Die regio had duidelijk geen prioriteit. In de jaren 1737-1747 waren de verdedigingswerken van Grave in heel beperkte mate wat verbeterd, maar daar bleef het bij. Ook de Franse inval in 1747

was geen reden om hier flink te investeren in het verdedigingsstelsel. Het water van de Raam en de Maas was het belangrijkste beschermingspantser voor de regio, met Grave als wachtpost aan de Maas.

Het ontwerp voor het fort aan de Blauwe Sluis in Gewande

Dat de Republiek niet veel aandacht had voor Noordoost-Brabant, houdt zonder meer verband met het feit dat het perifeer lag ten opzichte van het kerngebied van de Republiek: Utrecht en Holland. Dat was het hart en economisch zwaartepunt van het land.

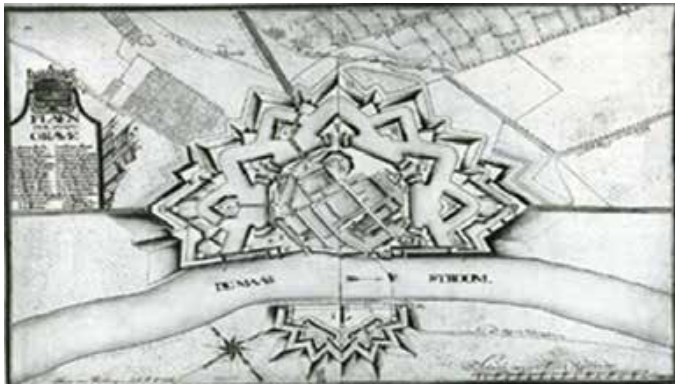
Militaire expansie Frankrijk

Was 1747 een test voor de militaire weerbaarheid en kracht van het Zuidelijk Frontier, in de jaren tachtig van de 19e eeuw was de politieke situatie in West-Europa opnieuw zeer instabiel. In zowel de Republiek, de Oostenrijkse Nederlanden als Frankrijk kwamen er bewegingen op gang die zich afzetten tegen de vorst. Jozef II van Oostenrijk, de landsheer van de Zuidelijke Nederlanden, probeerde de binnenlandse kritiek te smoren door de aandacht te verleggen. Dat deed hij door een steviger buitenlands beleid te voeren. Hij ging zich steviger opstellen tegenover de Republiek. In 1782 werd het Barrièretraktaat door hem opgezegd, zodat de Republiek geen vooruitgeschoven militaire posten in de Zuidelijke Nederlanden meer had. Twee jaar later eiste hij bij ultimatum de opening van de Schelde.

De dreigende oorlog werd door de Republiek afgekocht door een flinke schadeloosstelling. De Republiek had op dat moment genoeg andere zaken aan haar hoofd. Met Engeland werd namelijk een oorlog uitgevochten: de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784).

Frankrijk bleef begerig naar het noorden kijken. In 1792 verklaarde Frankrijk Oostenrijk de oorlog, zodat de Oostelijke Nederlanden opnieuw in het schootsveld kwamen te liggen. Opvallend genoeg werden de Franse troepen als bevrijders onthaald, mede omdat de Franse generaal heel slim had weten in te spelen op gevoelens die onder de bevolking leefden. In een manifest werden vrijheid, gelijkheid en broederschap beloofd, als ook dat de Schelde en daarmee de haven van Antwerpen geopend zou worden. In 1793 werden de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk geannexeerd.

De krijgskansen wisselden vervolgens nogal eens. Dan leden de Fransen een nederlaag, waarna de Oostenrijkers en hun bondgenoten weer het loodje moesten leggen.

De vesting Grave in 1758 getekend door N. van Guldener

Grave ingenomen (1794)

In 1794 starten de Fransen een nieuw offensief. Het Staatse leger en zijn bondgenoten trokken zich terug in het westen en midden van Staats-Brabant. Het Zuidelijk Frontier werd in de maanden juli en augustus in staat van verdediging gebracht.

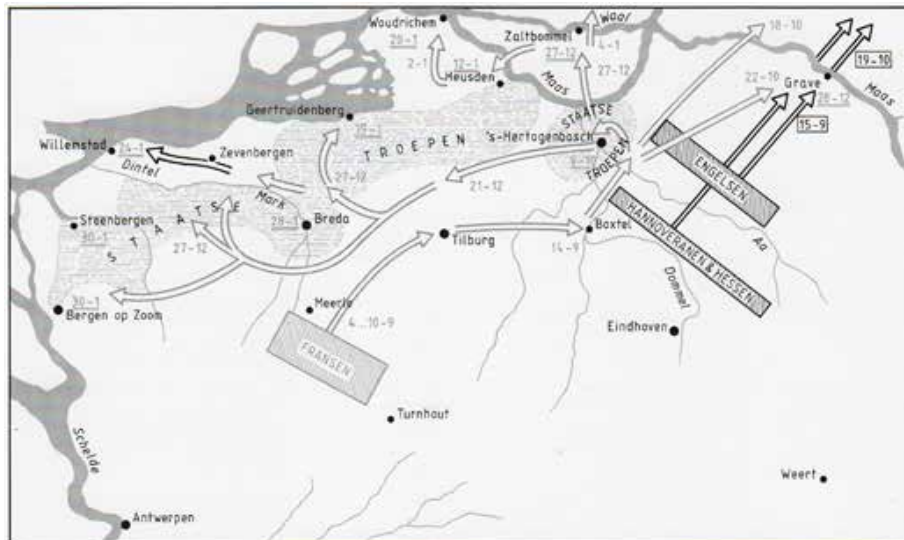
De hertog van York, bevelhebber van het Engels-Hannoveraans-Hessische leger en bondgenoot van de Republiek, zou in het oostelijk deel van Staats-Brabant positie kiezen. De opmars van het Franse leger onder leiding van Pichegru over een breed front was zo indrukwekkend dat de hertog van York midden september 1794 besloot om oostelijk Brabant te ontruimen en zich terug te trekken achter de Maas. Alleen de vestingsteden 's-Hertogenbosch en Grave bleven verdedigd.

In februari 1793 verklaarden zij [= Fransen] de oorlog aan Engeland, Spanje en de Republiek der Verenigde Nederlanden, die zich evenals Pruisen met Oostenrijk verbonden hadden. Nog diezelfde maand rukte een vijandelijk leger onder Dumouriez vanuit Antwerpen naar het noorden op. Zijn plan was om, voordat de Engelsen de Republiek te hulp konden komen, het Hollandsch Diep over te steken en na een snelle opmars Amsterdam te nemen. Breda viel al snel in Franse handen, spoedig gevolgd door Geertruidenberg en Klundert, maar Willemstad hield stand, ondanks heftige beschietingen tijdens een beleg van zestien dagen. Onder druk van geallieerde gevechtsacties in Noord-Brabant en de zuidelijke Nederlanden zagen de Franse troepen zich gedwongen zich in maart en april uit West-Brabant terug te trekken”.

(uit: J.P.C.M. van Hoof, Noord-Brabant in krijgshistorisch perspectief, in: Atlas van historische vestingwerken in Nederland; Noord-Brabant [Uitgave: Stichting Menno van Coehoorn, 1996], pag. 29)

Eind september 1794 veroverde Pichegru de forten Orthen en Crèvecoeur rond Den Bosch, waarna de belegering van de stad in volle hevigheid losbarstte. Na tweeënhalve week op 9 oktober capituleerde de stad. Op 18 oktober trokken de Fransen de Maas over en dreven de troepen van de hertog van York verder noordwaarts. De weg lag vrij om Grave te gaan veroveren. Op 22 oktober begonnen ze met het beleg van Grave. De verdediging stond onder leiding van generaal De Bons. Grave werd zeer zwaar en langdurig met artillerie bestookt. Lange tijd hielden de verdedigers stand. Pas op 28 december 1794 gaf commandant De Bons, toen de voorraden op waren, de stad over. Opnieuw lag Grave nagenoeg helemaal in puin.

Het militair optreden van de Fransen in West- en Midden-Brabant verliep evenmin soepel. Ook hier vonden langdurige belegeringen plaats. Vanaf midden december 1794 werden de Fransen geholpen door een lange vorstperiode. De waterlinies werden ijsvlakten, die voor de Franse troepen ineens wel begaanbaar waren. In januari 1795 lukte het Pichegru om vanuit de Bommelerwaard door te stoten naar het noorden. Op 20 januari werd Amsterdam bereikt. Kort hierna was de strijd gestreden. Op bevel van de Staten-Generaal gaven Bergen op Zoom, Breda, Steenberg en Willemstad, die in een geïsoleerde positie waren geraakt, zich eind januari over.

De Franse opmars in de periode 1794-januari 1795 (uit: Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Noord-Brabant).

Het Zuidelijk Frontier was desalniettemin een krachtige defensielinie gebleken. Weliswaar had de vijand forten en vestingsteden weten te veroveren, met name in Oost-Brabant, maar in de andere regio's had het Staatse leger goed stand weten te houden.

Franse Tijd

Grave werd door de Fransen als een belangrijke vestingstad gezien. Het maakte deel uit van de tweede verdedigingslinie achter de Rijn. Een bijzondere situatie deed zich voor in 1814. Na de nederlaag van Napoleon op 18 oktober 1813 bij Leipzig (de Volkerenslag) begonnen de Fransen in november zich terug te trekken uit Nederland. In Grave bleef het garnizoen op zijn post en wilde van geen wijken weten. Maar dat niet alleen, het platteland in de omgeving van Grave werd door de garnizoenssoldaten onveilig gemaakt. Regelmatig werden door hen plundertochten naar het omringende platteland ondernomen. De plattelandsbevolking bleef niet weerloos toekijken en richtte een landstorm, een soort burgerwacht, op. Die was bepaald niet bang uitgevallen. Men ging zelfs over tot een blokkade van Grave, zodat de garnizoenssoldaten de stad niet meer uit konden voor het ondernemen van strooptochten. Op 14 mei 1814 werd Grave als laatste Brabantse stad door het Franse leger ontruimd.

14. Noord-Brabantse Waterlinie – Zuiderwaterlinie

Na de hereniging van de Nederlanden verloor het Zuidelijk Frontier aan militaire betekenis. Nederland grensde voortaan direct aan Frankrijk. Er was geen buffer meer. Een eventuele nieuwe Franse inval moest zo dicht mogelijk bij de grens worden gestuit, zo was de militaire strategie. Daarom werd in België een grenslijn van versterkte plaatsen aangelegd. Een tweede linie liep van Oostende via Gent naar Antwerpen. Het oude Zuidelijk Frontier in Noord-Brabant kon eventueel nog als een soort derde linie fungeren.

Noord-Brabantse Waterlinie

Deze situatie veranderde compleet ten gevolge van de Belgische opstand, die uitmondde in de oorlog 1830-1839. Het Zuidelijk Frontier werd snel weer in staat van verdediging gebracht. Vanaf die tijd werd gesproken over de Noord-Brabantse Waterlinie.

In Noordoost-Brabant kreeg Grave een belangrijke militaire steunfunctie. Er werd immers rekening gehouden met een aanval van de opstandelingen naar het noorden. Historisch gezien waren er immers banden tussen de bewoners van het voormalige Staats-Brabant en Belgisch Brabant. Een “bevrijdingsactie” tot aan de Maas werd niet onvoorstelbaar geacht.

In Den Bosch werd de verdediging rond de citadel op orde gebracht. Ook in andere vestingsteden werd het garnizoen versterkt. Verder werd in Noord-Brabant een zogenaamd mobiel leger gestationeerd bestaande uit ca. 36.000 soldaten. In de vestingen Bergen op Zoom, Breda, Den Bosch en Grave werden ook nog eens 17.000 manschappen ingekwartierd.

Bestaande werken van de oude linie werden in de periode 1830-1839 gemoderniseerd en nieuwe versterkingen werden aangelegd. De belangrijkste nieuwe werken waren de Stelling Vught en de Stelling Hintham. Ook in Noord-oost-Brabant werden nieuwe verdedigingswerken aangelegd, met name de Stelling van Lithoijen.

Stelling van Lithoijen

Nabij Lithoijen kwamen in 1833 drie verdedigingswerken tot stand. Ze dienden om enkele toegangen in het inundatiegebied van de Noord-Brabantse Waterlinie af te sluiten. Ten oosten van het dorp aan de Maasdijk werd fort Luttreind opgericht. Feitelijk was het niet meer dan een aardwerk. Het diende om de in 1825 verhoogde weg tussen Oss en Lithoijen te beschermen en zo nodig te kunnen afsluiten. De andere twee werken, een lunet aan de Tiendweg en een lunet aan de Luttergraaf, lagen in het poldergebied ten zuidoosten van Lithoijen.

Een lunet is een klein vestingwerk met twee schuine, naar buiten gerichte zijden en twee naar achter gerichte zijden. De “keel” is open, of wordt op een eenvoudige wijze afgesloten door een borstwering of een muur met schietgaten. Lunetten kwamen voor als buitenwerken van een vesting, of als onderdeel van een linie. De naam is afgeleid van het Franse woord voor maan, “lune”, omdat de lunetten van bovenaf gezien de vorm hebben van een halve maan.

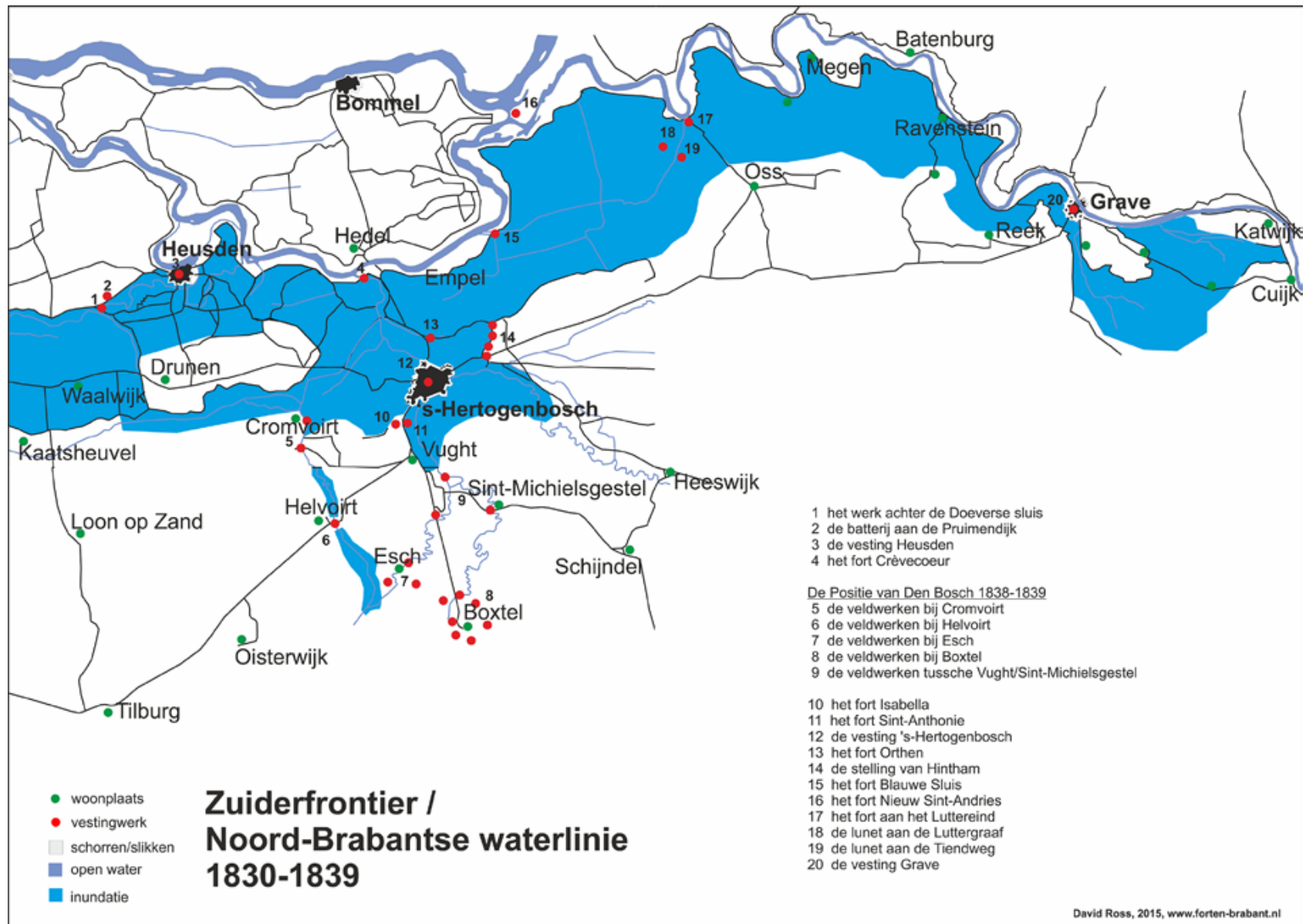

*Voorbeelden van een lunet
(uit: Lijst van vaktermen in de
vestingbouwkunde).*

Blauwe Sluis

Het fort nabij de Blauwe Sluis (nu gelegen in de gemeente Oss) werd in 1852 geheel opnieuw opgetrokken. Het werd voorzien van een ronde stenen toren, waarop geschut werd geplaatst. Het fort diende om de inundatiesluizen ter plaatse en de toegang tot de Maasdijk te beschermen.

Met deze opwaardering van fort Blauwe Sluis verloor de Stelling van Lithoijen nog meer aan betekenis. Al enkele jaren verkeerde die, blijkens een militaire inventarisatie uit 1850, in een niet al te beste staat. In 1854 werden zij nog gerangschikt als verdedigingswerken van de derde klasse, maar in 1886 hadden zij geen enkele militaire betekenis meer.

Noord-Brabantse Waterlinie in Noordoost-Brabant. De kaart is vervaardigd door David Ross, specialist op het gebied van militair erfgoed. Behalve de inundatiegebieden, staan de vestingsteden en de verdedigingswerken aangegeven.

In Grave vonden in de jaren 1841-1853 diverse verbeteringswerkzaamheden plaats, waaronder de bouw van een bomvrije kazerne in de keel van het halfbastion Blauwkop, herstel van de kazematten in de "Kat" en de aanleg van een bomvrije voorziening in kroonwerk Coehoorn.

Vestingwet 1874 - Zuiderwaterlinie

Na de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 was duidelijk geworden dat het moderne geschut de verdedigingsmuren van de vestingsteden gemakkelijk kon slechten. Er werd daarom een nieuw verdedigingsplan ontwikkeld. Water bleef daarbij een belangrijk "pantser", maar het kerngebied dat de hoogste bescherming kreeg was het gebied van Amsterdam en omgeving.

Het Nederlandse leger ging zich beschermen achter een negental linies met inundatie als verdedigingswapen. De ultieme verdedigingsgordel, waar het leger zich ten leste achter zou kunnen terugtrekken, was de Stelling van Amsterdam.

De andere linies waren als het ware de "opvanglinies", die de vijandelijke legers zo lang mogelijk moesten ophouden en tegenhouden. Dat waren:

- Nieuwe Hollandse Waterlinie
- Grebbelinie
- Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak
- Stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet
- Stelling van Den Helder
- Werken ter dekking van rivierovergangen
- Werken aan de Westerschelde
- Zuiderwaterlinie.

Buiten deze linies werden er in allerlei plaatsen legereenheden in kazernes gestationeerd, zoals in Den Bosch en omgeving. De vestingsteden en verdedigingswerken die volgens de Vestingwet overbodig waren geworden dienden zo veel mogelijk te worden ontmanteld.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

Zuiderwaterlinie: nieuwe naam voor een oude linie

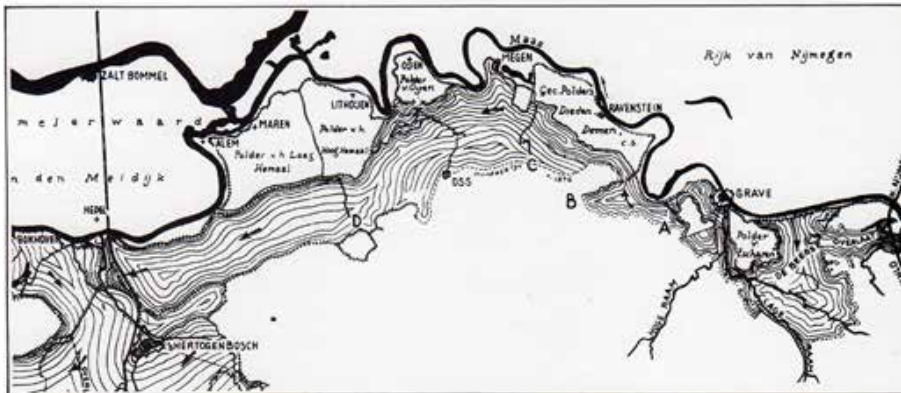
In de Vestingwet wordt voor het eerst gesproken over de Zuiderwaterlinie. Feitelijk was het niet meer dan een nieuwe benaming, tenminste wat betreft het aspect van de linieverdediging. Daarvóór werd gesproken over de Noord-Brabantse Waterlinie, en weer daarvóór over het Zuidelijk Frontier (of Zuiderfrontier). Wat wel anders was, was het aantal vestingsteden en de prioriteitstelling van het te verdedigen gebied. Den Bosch, Grave en Nijmegen verloren hun status als vestingstad. In Noordoost-Brabant en in het rivierengebied waren geen steden meer met een militaire A-status. Zoals gezegd, de Zuiderwaterlinie was niet meer dan een "opvanglinie". Het zwaartepunt van de verdedigingsstrategie lag in Utrecht en Holland met Amsterdam als het ultieme bolwerk, dat tot het laatste toe behouden moest blijven. Voortaan werd uitgegaan van het idee van de geconcentreerde defensie.

Dit kreeg ook een vertaling in de beschikbaarstelling van de financiële middelen. Aan de Vestingwet was tevens een investeringsprogramma verbonden. Het meeste geld ging naar de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Voor de Zuiderwaterlinie was wat geld beschikbaar voor verbetering van de militaire versterkingen bij de toegangen tot de inundatiewerken. Want inundatie bleef wel een belangrijk onderdeel van de strategie. Door het land onder water te zetten kon de opmars van vijandelijke legers zeer worden vertraagd. Voor Noordoost-Brabant hoefde men wat dat betreft weinig moeite te doen. Via de Beerse Overlaat en de daaraan gekoppelde watersystemen kon een stevige waterlinie worden ontwikkeld. Daar hoefde niet extra voor geïnvesteerd te worden.

15. De Beerse Overlaat

Bij hoog water in de Maas, wat bijna jaarlijks voorkwam, liep het water vanaf Beers richting Grave om vervolgens via de laaggelegen komgronden naar Den Bosch te stromen. Er ontstond een brede waterstroom, soms wel kilometers breed, die de Beerse Maas werd genoemd. Bij Den Bosch kon het water via de Dieze weer naar de Maas worden geleid.

Voor de bevolking in het gebied zorgde het water voor grote problemen. Regelmatig waren er overstromingen met alle nadelige gevolgen en overlast van dien. Hoe ver het water van de Beerse Maas reikte laat het onderstaande kaartje goed zien. Het dorp Den Dungen, gelegen onder Den Bosch en zo'n 50 km verwijderd van Beers, beschermde zich door middel van een ringdijk om het dorp heen tegen het water. Desondanks ging het vaak mis. De vele wielen (waterplassen ten gevolge van een dijkdoorbraak) getuigen daarvan.

Stroomgebied van de Beerse overlaat. Wanneer de Maas bij Grave een waterstand bereikte van ongeveer 10 meter (na 1922, 10,80m) overstroomde binnen enkele dagen het gehele gearceerde gebied tussen Beers en Den Bosch. Enkele inlandse waterkeringen hielden het Beerse Maaswater nog enige tijd tegen: A = de Peeldam; B = de Erfdijk; C = de Groenendijk; D = de Kempkensdonkdijk.

Overstromingen door het water van de Beerse Maas

De Maas is om

“De Maas is om”, was vroeger een bekende uitdrukking. Wanneer het Maaswater over de Beerse overlaat begon te stromen, moesten de mensen gewaarschuwd worden. Het vee moest dan zo snel mogelijk uit het stroomgebied van de Beerse Maas worden gehaald. Dat waarschuwen gebeurde door het afschieten van de kanonnen “L'intrigant” en “Le Partisan”. Deze stonden opgesteld op een rondel aan de Maasdijk in Grave.

De kanonnen op de Maasdijk in Grave werden afgeschoten om de bevolking in de regio te waarschuwen tegen de komst van de Beerse Maas.

Hutten

Om het water, wat via de zogenaamde Beerse Maas bij Cuijk werd binnengelaten, zo snel mogelijk af te voeren mocht lange tijd in dit gebied niets anders groeien dan gras. Om die reden was het verboden er een permanent gebouw neer te zetten. De grote komgebieden tussen de stuwwallen en de oeverwallen waren dus uitgesproken kaal. Vanaf de 16e eeuw bleef dit beeld nagenoeg onveranderd. De monotomie van het landschap werd enigszins onderbroken door het geboomte van de her en der aanwezige eendenkooien. Voor boeren en polderwerkers die 's zomers in dit gebied hun werk deden was dit erg vervelend. Bij hevige regenval of brandende zon was er geen schuilgelegenheid. Maar de mens is vindingrijk; als permanente gebouwen niet toegestaan zijn, zijn tijdelijke of uitneembare dat wel. Zo ontstonden tussen Rosmalen en Ravenstein op strategische plaatsen midden in de polder planken hutten. In het voorjaar, wanneer de Beerse Maas gepasseerd was, werden deze opgebouwd om, wanneer in het najaar kanonschoten vanuit Grave de komst van het water weer aankondigde, weer te worden afgebroken. Gedurende die tijd huisde er een waard of waardin, de zogenaamde 'hutner', die een borrel of een biertje schonk, maar desgevraagd ook voor een eenvoudige maar stevige hap kon zorgen. Naast de landwerkers behoorden natuurlijk ook de jagers, stropers, vissers, wandelaars en landlopers tot de klandizie van deze hutexploitanten. Deze hutten lagen op een hoog gelegen stukje grond in de nabijheid van de Hertogswetering waar ze als café/veerhuis bij hoog water dienst deden om de verbinding tussen de Maasdorpen en plaatsen op de hoger gelegen zandgronden te verzorgen.

(Jan Ulijn, Genietmo(nu)mentjes, 29 mei 2009, in: Anders langs de Maas)

Een hut in het stroomgebied van de Beerse Maas (collectie BHIC).

Strijd om het water

De dwarsdijken, zoals de Groenendijk en de Erfdijk, zorgden er voor dat het water van de Beerse Maas werd tegengehouden. Voor de bewoners van het verder stroomafwaarts gelegen gebied was dat prima, maar de bewoners aan de andere kant van de dijk wilden het water natuurlijk zo snel mogelijk kwijt. Vooral bij de Groenendijk ontstonden er problemen tussen de bewoners aan beide kanten van de dijk. Dat de Groenendijk precies op de grens lag tussen het graafschap Megen en het Land van Ravenstein, maakte de situatie hier nog precairder. De bestuurders van beide gebieden, die beiden andere belangen hadden, stonden hier tegenover elkaar.

De inwoners van Deursen en Dennenburg wilden zo snel mogelijk verlost worden van het Beerse water en probeerden de Groenendijk door te steken. Hun Hareense burens aan de overkant van de dijk wilden dat gewapenderhand voorkomen. Het leidde honderden jaren lang tot spanningen. Tot in het begin van de twintigste eeuw moest de marechaussee er regelmatig aan te pas komen om de vrede te bewaken.

Behalve de marechaussee werd in 1911 een militaire eenheid ingezet om de Groenendijk te bewaken (collectie BHIC).

Verbeteringsmaatregelen

Na de grote overstromingen aan het eind van de 19e eeuw werden maatregelen genomen om de Maas te beteugelen. In 1882 werd door de Tweede kamer het besluit genomen om de Maas, die bij Slot Loevestein in de Waal uitkwam, een eigen monding te geven. Bij hoog water in de Waal kon het Maaswater namelijk niet meer afgevoerd worden.

Berichtgeving in de krant "De NoordBrabanter" (1882) over het besluit in Tweede Kamer om de Maasmond te verleggen (research H. Buijks).

Om het Bossche Broek te ontlasten bij wateroverlast werd tussen 1907 en 1911 het Drongelens Kanaal gegraven. Dit is een afwateringskanaal om het water van de Beerse Maas dat zich bij Den Bosch ophoopte, via de Dommel en de Aa versneld af te kunnen voeren. Verder werden gemalen gebouwd, die het water richting Drongelens kanaal konden pompen.

Na de zware overstromingen van 1920 werd het jaar daarop waterschap "De Maaskant" opgericht. Onder meer werd werk gemaakt van het normaliseren van de Maas. De bochten, i.c. de Maasmeanders, werden afgesneden zodat het water sneller kon worden afgevoerd.

De Maas werd "recht getrokken" (foto H. Buijks).

De militaire strategie aangepast: Beerse Overlaat overbodig

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was gebleken dat fortelinies en -stellingen, zoals die in het kader van de Vestingwet van 1874 waren ingericht, kwetsbaar waren. Ook was er twijfel of wel vertrouwd kon worden op al die grote inundatiegebieden. Inundaties werden nog wel als een effectieve verdedigingswijze beschouwd, maar het moest allemaal wel compacter worden. Als het te verdedigen gebied te groot was, zou een vijand gemakkelijker kunnen binnenvallen. Dat leidde tot een algehele reorganisatie van de Nederlandse landsverdediging, dat in 1922 formeel werd bekrachtigd met de instelling van het "Commando Vesting Holland". Het kerngebied van de landsverdediging werd de Vesting Holland, het economisch hart van Nederland. Dat zou langdurig stand moeten / kunnen houden. De landsverdediging zou verder worden gevoerd met een veldleger, dat vanuit de Vesting Holland zijn commando's kreeg. Nagenoeg alle bestaande vestingwerken buiten de Vesting Holland werden opgeheven. De zuidgrens van het Zuidfront van de Vesting Holland werd gevormd door de

noordoever van het Hollandsch Diep en het Haringvliet. Dat betekende dat de Beerse Overlaat uit militair oogpunt geen functie meer had en overbodig was geworden.

Baas over de Maas

De nieuwe militaire strategie was natuurlijk niet van de ene op de andere dag geëffectueerd. Daar was toch de nodige tijd mee gemoeid. Op 31 december 1925 brak de Maasdijk bij Overasselt en Nederasselt, met als gevolg grote overstromingen in het rivierengebied en tot ver in Brabant. De watersnoodramp van 1926 deed de plannen om de Maas beter te kunnen beheersen in een stroomversnelling komen. Ir. Lely werd ingeschakeld om een plan te maken. Behalve de Maas, moest ook de waterhuishouding rond de Raam worden verbeterd. Door de aanleg van een stuw in de Maas werd het waterpeil verhoogd met als gevolg dat de Raam zijn water niet meer in de Maas zou kunnen lozen. Daarom werd de monding van de Raam verlegd en werd een gemaal gebouwd. In 1929 werd het "Gemaal van Sasse" geopend. Het werd vernoemd naar de eerste voorzitter van waterschap De Maaskant, Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Ysselst. Het was het eerste elektrische gemaal in de regio.

Om de Maas beter bevaarbaar te maken werden stuwen gebouwd. Ze zorgden ervoor dat het water, in droge tijden, werd vastgehouden en dat het waterpeil zo veel mogelijk op peil bleef. De sluis en stuw bij Lith werden tussen 1934 en 1936 gebouwd.

Wat nog resteerde als knelpunt was de Beerse Overlaat. Waarom het zo lang duurde voordat dit werd aangepakt, is niet duidelijk. Mogelijk speelde de economische crisis, die vanaf 1929 een zware wissel trok op de overheidsfinanciën, een rol.

Inmiddels was ook het militair-strategisch denken veranderd. Het grootste gevaar was niet meer uit het zuiden te duchten, maar uit het oosten (Duitsland). Dat bleek ook bewaarheid te worden.

De Beerse Overlaat werd in 1942 –in oorlogstijd– eindelijk gedicht. In 1950 onthulde Commissaris van de Koningin Jan de Quay langs de weg tussen Gassel en Beers een monument ter herinnering aan de Beerse Overlaat. Op het voetstuk deze plaquette met de tekst:

*"Geen beter bate dan de kost
Die ons van overlast verlost
En van de Beerse Overlaat
Niet dan 't gedenken overlaat"*

Het monument ter herinnering aan de Beerse Overlaat langs de weg van Gassel naar Beers. Om het een prominentere plaats te geven is het beeld in 2015 verplaatst naar de dorpsentree van Beers.

16. Noordoost-Brabant, een opeenvolgend tijdsverhaal van militaire erfgoed

De Vestingwet van 1874 was van grote betekenis voor Grave. Na Oss, Megen en Ravenstein was het Grave die zijn aloude functie van vestingstad verloor. Maar dat hield niet in dat daarmee het verhaal van het militaire erfgoed is afgelopen. Integendeel, tot op de dag van vandaag laat Noordoost-Brabant een opeenvolgend, rijk geschakeerd tijdsverhaal van het militaire erfgoed zien.

Grave ontmanteld

De ontmanteling van Grave als vestingstad ging geleidelijk. In 1875 vertrok de vestingartillerie, in 1892 de infanterie en pas in 1898 verliet het bewakingsgarnizoen de stad. Bij de aanleg van de rijksweg, de bouw van de verkeersbrug in 1928 en de uitbreiding van het Blindeninstituut ging het militaire erfgoed verder op de schop. Toch zijn er nog tal van zichtbare (restanten van) objecten en structuren die herinneren aan de tijd dat Grave vestingstad was. Hetzelfde kan gezegd worden van Ravenstein, en in mindere mate van Megen.

Kazerne

De forten die hun functie hadden verloren werden veelal opslag- en legerplaatsen. Voorts werden er, met name in Gelderland en Noord-Brabant, nieuwe militaire kazernes gebouwd. In 1938 werd Grave, veertig jaar na het vertrek van het garnizoen, opnieuw een legerplaats. De kazerne werd vernoemd naar de verdediger van Grave tegen het Franse leger in 1794, generaal De Bons. Twee jaar eerder in 1936 waren bij de brug over de Maas in Grave twee kazematten gebouwd. Vanwege de ongewisse politieke situatie in Europa werd door de legerleiding besloten om een aantal strategische plaatsen, waaronder Grave, op voorhand te beschermen. Want als er een vreemde mogendheid het land zou aanvallen, dan moest die niet zo maar het land kunnen binnenrijden. In deze militaire overweging was Grave een niet onbelangrijke voorpost.

Maaslinie en Peel-Raamstelling

Naarmate de dreiging van Duitsland in de tweede helft van de jaren dertig

ernstiger werd en het besef doordrong dat het gevaar wel eens uit het oosten kon komen, werden in alle haast nieuwe verdedigingslijnen opgeworpen. Tot stand kwam de Maaslinie, waaronder ook een aantal kazematten bij Cuijk en Katwijk. Verder werd in 1939 de in onbruik geraakte Grebbelinie weer in werking gesteld. Ook werd met man en macht gewerkt om in Oost-Brabant een verdedigingslinie aan te leggen: de Peel-Raamstelling.

De Peel-Raamstelling begon aan de Maas, ter hoogte van Grave. Via Mill en de Peel liep die langs de Zuid-Willemsvaart naar Weert bij de Belgische grens. De linie bestond onder meer uit:

- een kazemattenlinie ten oosten en zuiden van Grave tot Bruggen (ten noorden van Mill). De kazematten lagen achter de Raam; het gebied daarvoor kon geïndundeerd worden.
- een kazemattenlinie achter het defensiekanaal.

Er werd ook zo veel mogelijk gebruik gemaakt van de terreinomstandigheden. De Peel met zijn drassige veenmoerassen, de vervenings- en scheepvaartkanalen versterkten de linie. In totaal waren er zo'n 550 kazematten.

Verdedigingslijnes, 1940
(bron: Wikipedia).

De Peel-Raamstelling was vooral bedoeld om bij een aanval uit het oosten de vijandelijke opmars te vertragen. Dat is maar heel beperkt gelukt. Al in de vroege ochtend van 10 mei 1940 slaagden de Duitsers erin om

met een pantser trein over de niet vernielde spoorbrug tussen Gennepe en Oeffelt de Maas over te steken en vervolgens bij Mill achter de Peel-Raamstelling te geraken. De doorbraak bij Mill was voor de commandant van de Peel-divisie aanleiding om bevel te geven de stelling tussen Grave en Sluis 13 (bij Someren Eind) in de nacht van 10 en 11 mei 1940 te ontruimen en nieuwe gevechtsposities in te nemen achter de Zuid-Willemsvaart.

Peel-Raamstelling (bron: Wikipedia).

Operatie Market-Garden

Bij operatie Market-Garden in september 1944 nam Grave opnieuw een belangrijke militaire positie in. De brug over de Maas was namelijk cruciaal in de plannen om door te stoten naar Arnhem. Luitenant John S. Thompson wist met zijn peloton de brug te veroveren, nadat een bazookaschutter het Duitse afweergeschut op een van de kazematten had uitgeschakeld. In 2004 werd er een monument voor deze actie bij de brug onthuld, als ook werd de brug naar Thompson vernoemd. In de beide kazematten bij de brug van Grave bevindt zich nu het Graafs Kazemattenmuseum.

In Noordoost-Brabant bij Overloon, nabij de grens van Noord-Brabant met Limburg, vond van 30 september tot 18 oktober 1944 een heuse slag plaats tussen geallieerde legereenheden en Duitse troepen. De slag om Overloon is de geschiedenis ingegaan als de enige tankslag die op Nederlands grondgebied heeft plaatsgevonden. Het geallieerde leger

zou uiteindelijk winnen, maar wel ten koste van zeer zware verliezen: 1878 doden, een verlies van 40 tanks en 3 vliegtuigen. Het Duitse leger had zo'n 600 dode manschappen te betreuren. In Overloon is nu het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum.

Koude Oorlog

Na de bevrijding van Nazi-Duitsland schoot Nederland al snel de Koude Oorlog in. Het leidde tot een grote wapenwedloop tussen de Verenigde Staten met zijn bondgenoten en de Sovjet Unie met zijn satellietstaten. Onderdeel daarvan was de oprichting van zogenoemde mobilisatiecomplexen (MOB-complex). Tijdens de Koude Oorlog kende Nederland zo'n honderd van deze militaire bases, bedoeld om een opmars van de Sovjet-Unie te stuiten. Veel van deze MOB-complexen stonden in Noord-Brabant. In Noordoost-Brabant stond onder meer in Wanrooij (gemeente Sint Anthonis) een MOB-complex, dat gebouwd was in de jaren zestig.

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 brak een periode aan van ontspanning tussen Oost en West. Het leidde tot het afstoten van kazernes en MOB-complexen. De Generaal de Bonskazerne in Grave werd in 1997 gesloten en is nu een opvangcentrum voor asielzoekers. Het MOB-complex in Wanrooij werd eveneens overcompleet. In 2010 heeft de provincie Noord-Brabant dit complex aangekocht. Het is nu een herinneringspark van de Koude Oorlog.

MOB-complex in Wanrooij.

Hampoort te Grave

Deel 2 Kansen voor de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant

Ontwikkelingsvisie – ideeën- en inspiratiedocument

Noordoost-Brabant is doorspekt van militair erfgoed, van de tijd van de Romeinen tot de Koude Oorlog. Dat maakt deze regio bijzonder. Natuurlijk zijn in andere gebiedsdelen eveneens tal van overblijfselen en sporen uit de krijgsgeschiedenis aanwezig, maar het speciale is dat hier een opeenvolgend tijdsverhaal rond militair erfgoed is te vertellen. Weliswaar is al veel bekend over de krijgsgeschiedenis van de regio en allerlei (militaire) aspecten daar omheen, bij het grote publiek is dit maar deels het geval. Bovendien is het (te) fragmentarisch. Daarom is een verdieping hier op zijn plaats. Behalve boeiende verhalen biedt het meer, namelijk kansen op erfgoedtoerisme.

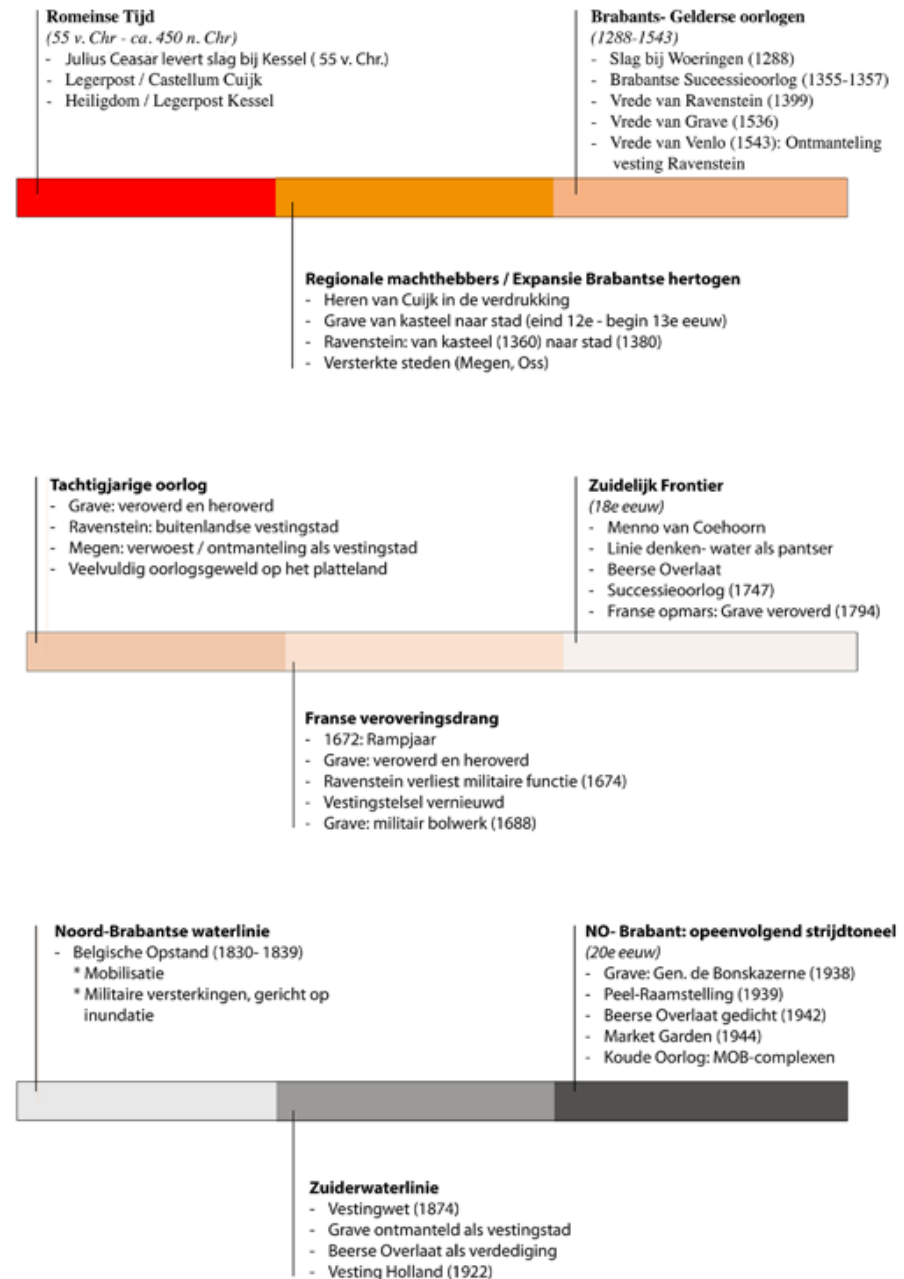
Tijdslijn

In deel 1 van deze publicatie is in het kort een aantal wetenswaardigheden met betrekking tot het militair erfgoed van Noordoost-Brabant aangestipt. Het geeft aan dat militair erfgoed tot hét cultuurhistorische verhaal en dus tot de cultuurhistorisch identiteit van de regio hoort.

Op het rechterdeel van deze pagina wordt aan de hand van een tijdslijn een beknopt overzicht van de krijgsgeschiedenis in Noordoost-Brabant gegeven.

Grenzend aan een rivier was de regio vanouds een “versterkt” en daarmee ook een betwist gebied. Onlangs is bekend geworden dat Julius Ceasar zelf in 55 v. chr. slag heeft geleverd met twee Germaanse stammen in Kessel. Het verhaal van het militaire erfgoed in Noordoost-Brabant wordt alsmaar spannender!

De Romeinen bouwden later in Ceuclum (het latere Cuijk) een castellum, een fort. Vanaf de 11e eeuw vestigden zich hier edellieden, die vanuit hun kasteel een hele streek domineerden. Met de opkomst van de steden evolueerde de vestingwerken van persoonlijke verdediging (kastelen) naar plaatselijke en regionale verdedigingswerken naar landsverdediging (de frontieren/waterlinies).

17. Visie

Cultuurhistorie blijkt een prima uithangbord voor een regio te zijn. Het geeft een gebied extra identiteit en als zodanig heeft het een “versterkende” werking. Het kan voorts dienen als bindmiddel voor gebiedsontwikkeling, waarvan erfgoedtoerisme een van de pijlers kan zijn.

Zoals al gezegd, militair erfgoed spreekt tot de verbeelding. Maar alles tegelijk oppakken lukt niet. De kunst is om een “overkoepelend” speerpunt te kiezen, dat als kapstok kan fungeren voor andere tijdsverhalen rond het militair erfgoed en waarmee andere thema’s kunnen worden verbonden en crossovers naar andere sectoren kunnen worden gemaakt (water, natuur, landschap, ruimtelijke kwaliteit, economie, toerisme).

Zuiderwaterlinie als merk

Waterlinies zijn bij uitstek Nederlands erfgoed; ze zijn uniek in de wereld. De “Stelling van Amsterdam” staat al op de werelderfgoedlijst, terwijl voor de “Nieuwe Hollandse Waterlinie” een aanvraag is ingediend. De oudste waterlinie in Nederland is echter een voorloper van de Zuiderwaterlinie, namelijk de “Linie van de Eendracht” bij Bergen op Zoom waar in 1583 een heuse waterlinie ter verdediging werd aangelegd.

Het bijzondere van de waterlinies wordt onderstreept door de ontwikkeling van een nationaal merk “waterlinies”. Promotie ervan vindt op internationaal schaalniveau plaats; de toeristische potenties worden door het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC) voor het voetlicht gebracht.

De Zuiderwaterlinie kan daarbinnen een bijzondere plek verwerven. De Zuiderwaterlinie is niet alleen de oudste linie, het is ook de langste (in Brabant ca. 160 km) en de meest benutte waterlinie van Nederland. Officieel zijn delen van de Zuider-

waterlinie meer dan 50 jaar geïnundeerd geweest, maar officieus was dat dat veel meer. Met name in Noordoost-Brabant, waar de Beerse Overlaat bijna jaarlijks voor een kilometerslange waterstroom zorgde, was dat het geval.

De Zuiderwaterlinie verbindt ook de historische vestingsteden in Noord-Brabant. Tzamen vormen ze een wezenlijk onderdeel van de Brabantse wordings-geschiedenis.

Puur historisch gezien is de naam Zuiderwaterlinie verwarrend en dekt het zeker niet de gehele lading van het militair erfgoed in Noord-Brabant. Pas in 1874 deed de naam Zuiderwaterlinie haar intrede. Daarvoor werd gesproken over de Noord-Brabantse Waterlinie en Zuidelijke Frontier. Die hebben echter weer hun geschiedenis in de vestingsteden, en dan kom je uiteindelijk terecht in de late Middeleeuwen... en bij de strijd tussen Brabant en Gelre. Zo is de Zuiderwaterlinie als het ware de voortzetting van een lange reeks in de Brabantse krijgsgeschiedenis. Aldus draagt de Zuiderwaterlinie bij aan het verhaal van Brabant en daarmee aan de bijzondere identiteit van Brabant. De Zuiderwaterlinie is niet alleen een militaire verdedigingslinie, maar het was ook de scheidslijn tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, tussen het protestante Noorden en het katholieke Zuiden, tussen (hoofdzakelijk) klei- en zandgronden.

De geschiedenis van de linie biedt kansen om te bouwen aan economie, natuur, landschap, toerisme en recreatie in Brabant. De provincie Noord-Brabant hecht veel belang aan het zichtbaar en beleefbaar maken van de Zuiderwaterlinie als een bijzonder en Brabants fenomeen, dat een uitgangspunt biedt om vanuit de historie te bouwen aan de ontwikkeling van woon- en leefomgeving en het leef- en vestigingsklimaat in Brabant. In het beleidskader van de provincie komt dit tot uitdrukking.

Door de Zuiderwaterlinie als merk te positioneren én uit te dragen komen de verschillende deelgebieden sterker te staan. Het geheel is meer dan de som der delen! Dat vraagt om samenwerking en afstemming, zodat het (economisch) potentieel beter kan worden benut. Bijvoorbeeld door gezamenlijke en eenduidige activiteiten te ontwikkelen op het gebied van communicatie (uitleg geven), branding (een project of evenement positioneren) en marketing.

Met de Zuiderwaterlinie als merk kunnen de desbetreffende Brabantse regio's zich gezamenlijk profileren. De Zuiderwaterlinie kan worden gepositioneerd als één groot erfgoedcomplex, waarbij ingezet wordt op identiteitsversterking, gebiedsontwikkeling en toeristische productontwikkeling.

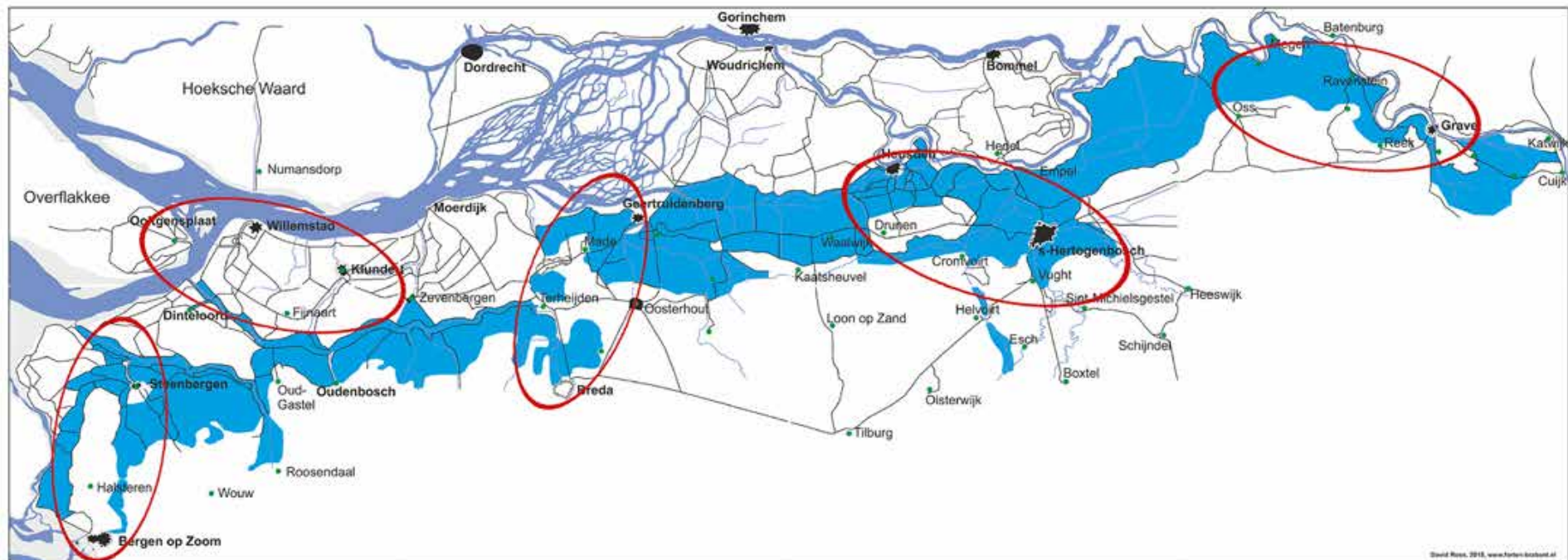
Regionale programmering

Zoals in deel 1 al is gezegd was de Zuiderwaterlinie een samenhangend verdedigingsstelsel, maar de wijze waarop daaraan gestalte werd gegeven was niet uniform. Bij de "vermarkting" van de Zuiderwaterlinie is daar rekening mee te houden. Er zijn vijf regionale clusters te onderscheiden. Van west naar oost: 1. Bergen op Zoom–Steenbergen; 2. Willemstad e.o.; 3. Breda–Drimmelen–Geertruidenberg; 4. Heusden–Den Bosch; 5. Ravenstein–Grave.

Zij vormen min of meer natuurlijke eenheden en dekken het grondgebied van de Zuiderwaterlinie grotendeels. De verschillende deelgebieden zouden ieder een eigen, onderscheidend, profiel moeten hebben met hun eigen historische verhaal en bijzonderheden. Dat maakt de linie als geheel interessanter.

Het regionale, bijzondere profiel van de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant wordt gevormd door:

- a) de Maas in combinatie met de Beerse overlaat;*
- b) het doorlopende tijdsverhaal in relatie tot de verscheidenheid van het hier aanwezige militaire erfgoed.*

De Zuiderwaterlinie met vijf regionale clusters: 1. Bergen op Zoom - Steenbergen; 2. Willemstad; 3. Breda - Geertruidenberg; 4. Heusden - Den Bosch ; 5. Ravenstein - Grave. Alle clusters hebben een eigen profiel.

De Maas: kenmerkend element van en boegbeeld voor de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant

Tegenwoordig wordt de Maas gezien als “slechts” een rivier. Lange tijd was de Maas echter veel meer dan alleen een rivier. De Maas was de grens tussen provincies en een scheidslijn tussen culturen en religies. Ook was de Maas diverse malen een frontlinie.

Vanwege het strategische belang werden er aan weerszijden van de Maas kastelen en burchten, gebouwd. Soms zijn ze nog goed herkenbaar aanwezig, soms als ruïne en soms is er slechts een bordje dat aan de geschiedenis herinnert. Enkele van die burchten aan de Maas ontwikkelden zich tot vestingsteden. In de eeuwenlange strijd tussen Brabant en Gelderland waren dat letterlijk en figuurlijk de bastions, van waaruit een gebied kon worden beheerst.

De Maas was eeuwenlang een moeilijk te nemen barrière. Was je daar overheen, dan lag het land open. De vestingsteden waren als het ware de wachtposten aan de Maas. Rond 1700 veranderde de militaire strategie, ook ingegeven door technische ontwikkelingen in de oorlogsvoering. Verder was het vijandbeeld veranderd. Het gevaar was voortaan te duchten uit het zuiden, van Frankrijk. De verdediging was daarop gebaseerd, waarbij de vijand buiten de grens van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden moest worden gestopt.

Daartoe werd een extra stevige verdedigingslinie ontwikkeld, een waterlinie. Door middel van het onder water zetten van gebieden werd een extra pantser verkregen. In Noordoost-Brabant ontstond zo als het ware een dubbele linie: de Maas met daarvóór nog een waterlinie.

In Noordoost-Brabant was volop water voorhanden. Bij hoog water in de Maas, wat bijna jaarlijks voorkwam, liep het water bij Beers het achterland in. Er ontstond zo een kilometerslange aaneengesloten verdedigingslinie, de Beerse Maas. Dat was zo'n sterk pantser, dat de militaire verdedigingswerken in Noordoost-Brabant heel beperkt bleven.

In de regio bleef alleen Grave dienst doen als vestingstad. Er werd klaarblijkelijk goeddeels vertrouwd op de inzet van water ter verdediging van de regio. Behalve de vesting Grave, waren er in de regio alleen bij het Luttereind nabij Lith nog enkele verdedigingswerken.

Die waren overigens gericht op het veilig stellen van de inundatiemogelijkheden ter plaatse.

De kanonnen op de Maasdijk in Grave, hier afgebeeld, werden afgeschoten om de bevolking in de regio te waarschuwen tegen de komst van de Beerse Maas (foto BHC).

18. Militair erfgoed breed benaderen

Zoals gezegd kan de Zuiderwaterlinie prima als kapstok fungeren, maar het militaire erfgoed van Noordoost-Brabant omvat veel meer. Het is het opeenvolgende tijdsverhaal – van de Romeinse tijd tot de Koude Oorlog – dat de regio zo bijzonder maakt. Het is hierbij belangrijk om verbindingen te maken tussen de verschillende deelverhalen. Het verhaal van de oorlogen tussen Brabant en Gelre hoort evengoed bij hét verhaal als dat van de vestingsteden, de Noord-Brabantse waterlinie en de Beerse Overlaat.

De kracht van het militaire erfgoed in Noordoost-Brabant is gelegen in de breedheid ervan. Er zijn:

- vestingsteden (Megen, Ravenstein, Grave);
- vestingwerken en monumentale gebouwen (o.a. de Gevangenpoort in Megen; het Philips van Kleef-bolwerck in Ravenstein; de Hampoort, “de Kat” en het Arsenaal in Grave);
- speciale wandelroutes langs vestingwerken: de *Famarsroute* in Ravenstein en de Zuiderwaterlinieroute in Grave;
- routes langs de Peel-Raamstelling;
- musea die een beeld geven van een bepaalde periode van de krijgsgeschiedenis, zoals
 - Museum Graeft Voort in Grave met veel informatie over militaire aspecten van Grave als vestingstad;
 - het Kazemattenmuseum in Grave;
 - het Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon;
 - een herdenkingspark over de Koude Oorlog in Wanrooij;
 - het “Buitenmuseum” in Cuijk. Dit is een panelenroute die markante plekken uit de Romeinse Tijd op informatieve wijze verbindt, waaronder het daar aanwezige castellum;
 - een maquette in het Toeristisch Informatiecentrum Megen van het vestingstadje Megen anno 1570. Het laat zien dat het stratenplan van vandaag nog goeddeels overeenkomt met dat van 1570, als ook geeft het een beeld van de vestingwerken.

Kazemat Peel-Raamstelling.

De musea in Overloon en Wanrooij liggen weliswaar op enige afstand, maar zijn belangrijke publiekstrekkingen. Ze vergroten de aantrekkelijkheid van Noordoost-Brabant als militaire erfgoedregio.

De Beerse Overlaat is een onmiskenbaar onderdeel van Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant. Tot nu toe is dit onderbelicht gebleven. De belangstelling voor de Beerse Maas is de laatste tijd echter duidelijk groeiende. Hieronder enkele initiatieven:

- Het waterschap Aa en Maas wil in het Gemaal van Sasse een informatiepunt inrichten over de geschiedenis van de waterbeheersing in de Maaskant, waarbij ook aandacht is voor inundaties vanuit militair perspectief.
- Bewoners van Beers hebben in 2012 gewerkt aan een wensbeeld voor de toekomst van Beers, het zogenaamde integrale dorpsontwikkelingsplan (Idop). Eén van de ideeën was het ontwikkelen van een cultureel park “Beerse Overlaat” bij de dorpsentree van Beers. Dit park is in 2015 aangelegd met als doel het erfgoed van de Beerse Overlaat te versterken en beleefbaar te maken. Het is een samenwerkingsproject van inwoners uit Beers, direct omwonenden, dorpsraad Beers, gemeente Cuijk, waterschap Aa en Maas en lokale bedrijven.
- Een ondernemer bekijkt de mogelijkheden om bij de Kraaijenbergse Plassen nabij Beers een informatiepunt met een “belevingsruimte” over de Beerse Overlaat in te richten.
- Stichting Leefdael ontwikkelt creatieve en educatieve projecten, waarin de effecten van de van de Beerse Overlaat voor de bevolking voor het voetlicht worden gebracht.

19. Het verhaal van het militaire erfgoed meer en beter vertellen

Als een regio zich wil etaleren rond een bepaald thema, dan is het nodig dat het verhaal (beter: de verhalen) in verschillende geledingen van de maatschappij bekend is/zijn. Het besef moet er zijn dat het thema van belang is voor de cultuurhistorische identiteit van de regio en vervolgens kansen biedt op het gebied van (erfgoed)toerisme, ruimtelijke kwaliteit en landschapontwikkeling.

Veel kennis is aanwezig bij de plaatselijke heemkundeverenigingen, organisaties als Stichting Vestingwerken Ravenstein en Stichting Graeft Voort, de regionale afdeling van de Stichting Menno van Coehoorn, BHIC en regionale historici. Belangrijk is dat men van elkaar weet wat er is, als ook wat de kennisleemten zijn. Er zouden gezamenlijke projecten kunnen worden opgezet met als doel de verhaallijn van het militaire erfgoed in Noordoost-Brabant meer en beter uit te dragen.

Aan de hand van een maquette anno 1570, aanwezig in het gebouw van Regionaal Bureau voor Toerisme, wordt het verhaal van Megen als vestingstad verteld.

Op een aantal onderdelen is de kennis te fragmentarisch en niet volledig. Soms is het zelfs nog maar de vraag of een (deel)verhaal historisch gezien wel (helemaal) juist is. Zo is in verschillende publicaties te lezen dat de Beerse Overlaat bleef bestaan, omdat de verderop gelegen dijken –richting Holland– ontlast moesten worden. De Beerse Overlaat zou dan vooral de functie van veiligheidsklep hebben gehad. Deze uitleg gaat voorbij aan de militaire betekenis van de Beerse Overlaat. Bovendien kan verondersteld worden dat ingenieurs van Rijkswaterstaat tot andere oplossingen in staat moeten zijn geweest. Nader onderzoek is daarom nodig, onder meer in de archieven van het Ministerie van Oorlog. Omdat het een zeer belangrijk onderdeel van de geschiedenis van Noordoost-Brabant betreft, is een wetenschappelijke onderzoekaankpak hier wenselijk (bijvoorbeeld via Tilburg University – prof. dr. A.J.A. van Bijsterveld in samenspraak met Stichting Brabantse Bronnen).

Vanwege de leemten in de kennis rond de inundatiegebieden van de Zuiderwaterlinie is enige tijd geleden het “Inundatie Studie Team” geformeerd. Door middel van archiefonderzoek wordt geprobeerd meer inzicht te verwerven. De onderzoeksperiode loopt van 1578 tot 1900, terwijl het onderzoeksgebied zich uitstrekt van Waalwijk tot Grave. Het is wenselijk dat het onderzoeksgebied wordt uitgebreid tot Beers en omgeving, als ook de onderzoeksperiode tot 1940.

Het is verder aanbevelenswaardig dat zowel in Ravenstein als in Grave een informatie- en documentatiepunt komt voor het Zuidelijke Frontier en de Zuiderwaterlinie. Hierbij dient een brede scope te worden gehanteerd. Dus ook de aanloopfase, vanaf vestingsteden, dient te worden meegenomen. Het ligt voor de hand dit in samenspraak te doen met Stichting Vestingwerken Ravenstein en Stichting Graeft Voort. Ook de plaatselijke heemkundeverenigingen, de regionale vertegenwoordiger van de Stichting Menno van Coehoorn, Stichting Maasmeanders en de plaatselijke toeristische informatiecentra dienen hier bij betrokken te worden.

De aanbeveling om in twee plaatsen, die relatief dicht bij elkaar zijn gelegen, een informatiepunt te realiseren is ingegeven door de ervaring dat mensen op lokaal niveau zich betrokken weten bij een onderwerp en zich dan daarvoor willen inzetten. Om de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant daadwerkelijk een

fundament te geven is het van belang dat er van onderop draagvlak is. Dat betekent zo laagdrempelig mogelijk te werk gaan. Om die reden is het ook goed dat er meerdere informatiepunten over en belevingsplekken van de Beerse Overlaat en Beerse Maas tot stand komen. Waterschap Aa en Maas is voornemens dat in het Gemaal van Sasse te realiseren. Bij de dorpsentree van Beers bestaat het plan een cultureel park "Beerse Overlaat" te ontwikkelen en bij de Kraaijenbergse Plassen zijn er plannen om een belevingsruimte in te richten. Vanuit deze informatiepunten kan het verhaal van de Zuiderwaterlinie en de Beerse Overlaat verder worden uitgedragen. Vanzelfsprekend is er wel afstemming en samenwerking tussen de informatiepunten nodig.

Bijzonder is het initiatief van Stichting Leefdael, die een plan heeft ontwikkeld voor een historische fietsroman. Langs de route (Ravenstein – Erfdijk – landgoed Liefendael – kloosters Velp – Keent – Ravenstein) kunnen de deelnemers op kunstzinnige wijze het verhaal van de regio beleven, waaronder de armoede en het leven in het gebied van de Beerse Maas en het verhaal van de "hutters".

Op de kruising van de Hertogswetering en de belangrijkste verbindingswegen stonden in het stroomgebied van de Beerse Maas kleine houten hutten. Als het water in aantocht was werden die hutten snel afgebroken. Door Stichting Leefdael is een project ontwikkeld dat verwijst naar deze vroegere situatie. Ook de hut van Stichting Leefdael is mobiel en kan worden gebruikt als educatiecentrum of bijvoorbeeld als podium voor een festival.

Al die verhalen en initiatieven komen het historisch besef van de regio ten goede, geven het militaire erfgoed van Noordoost-Brabant steeds meer bekendheid en versterken zo de regio.

Educatie

De regio is gebaat bij educatieve projecten die leerlingen kennis laten nemen van de historische bijzonderheden en kernkwaliteiten van het gebied, zoals het verhaal van de vestingsteden, de Zuiderwaterlinie, de buitenlandse enclaves en de vestiging van kloosters. Er zijn volop mogelijkheden om hier interessante excursies aan te koppelen.

Door het versterken van het historisch besef wordt er "gezaaid" voor de toekomst!

20. Militair erfgoed als bron voor de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit

Via de ruimtelijke ordening kan de historische eigenheid van de regio worden versterkt en een extra dimensie krijgen. Cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit als kruisbestuivers voor elkaar! Hieronder een aantal voorbeelden c.q. mogelijkheden om het militair erfgoed in Noordoost-Brabant een prominente(re) plaats te geven.

Een landweer in de woonwijk

Landweren zijn verdedigingslinie uit de late Middeleeuwen die het platteland moesten beschermen. Ze horen bij het verhaal over de strijd tussen Brabant en Gelre in Noordoost-Brabant. De laatste tijd komt hier steeds meer belangstelling voor. In het Brabants dagblad van 9 oktober 2012 was een bericht te lezen dat de gemeente Landerd een archeologisch onderzoek laat verrichten in het gebied Voederheil, waar een uitbreiding komt van het industrieterrein. De verwachting was dat er sporen werden aangetroffen van een landweer. Die verwachting bleek uit te komen. De resultaten van het onderzoek zijn tijdens een tentoonstelling van de plaatselijke heemkundevereniging van Zeeland in 2014 gepresenteerd. Eerder waren al in Oss, Berghem, Heesch en Nistelrode sporen van landweren gevonden. Is Oss kreeg een bedrijventerrein de naam "Landweer", een directe verwijzing naar dit historisch fenomeen.

Reconstructie van een landweer in wijk De Hoef te Heesch.

Het geeft niet alleen een

cultuurhistorische betekenis aan deze woonplek, het biedt tevens allerlei dieren een schuil- en broedplek en het heeft landschappelijke waarde (foto Henk Buijks).

Landweren, maar ook andere relictten van militair erfgoed lenen zich vaak prima voor een landschappelijke inpassing. In samenwerking met bijvoorbeeld "Landschapsbeheer Oss", een vrijwilligersorganisatie die zich inzet voor het behoud, beheer, herstel en ontwikkeling van een ecologisch waardevol landschap met een streekeigen karakter, kan dit worden opgepakt. Van belang hierbij is dat er visieontwikkeling tot stand komt, die gedragen wordt door betrokken partijen, en dat er gedegen project- en beheerplannen worden opgesteld.

Lithoijen: versterken cultuurhistorische waarden bij reconstructie rotonde

Volgens de Cultuurhistorische Waardenkaart van de provincie Noord-Brabant zijn de provinciale weg N625, de Beatrixweg (N626) en de Lithoijensedijk aangeduid als historische geografische lijnen met een redelijk hoge tot hoge waarde. De directe omgeving van het plangebied is aangeduid als een historisch geografisch vlak, i.c. de Beerse Overlaat. Grote delen van de voormalige Beerse Overlaat zijn in de periode 1940 - 1950 onderhevig geweest aan ruilverkavelingen waardoor veel kavelstructuren verdwenen of gewijzigd zijn. Het historische, zeer open en weidse karakter van het gebied is echter nog goed bewaard gebleven.

Provincie Noord-Brabant en de gemeente Oss kiezen voor een duurzame ontwikkeling, waarbij de lokale kwaliteiten sturend zijn bij de ruimtelijke keuzes. Een nieuwe ingreep dient bij te dragen aan het behoud of de versterking van de kenmerken van het gebied. Dit is duidelijk terug te zien in de aanleg van de rotonde van Lithoijen. Zo is er veel aandacht besteed aan een duurzame en goede relatie met omliggende stedelijke gebieden en het rurale landschap. Bij het route-ontwerp gaat het niet alleen om een zorgvuldige inpassing van de infrastructuur in het landschap, maar ook om het herkenbaar en beleefbaar maken van het landschap en het accentueren van reeds bestaande kwaliteiten.

Topografisch Militaire Kaart met daarop aangegeven Fort Luttereind (Nettekening, 1830-1850).

Het landschap, met de dijken, wielen en historische bebouwing op terpen laat nog veel zien van de historie van de Beerse Overlaat. Ter hoogte van het gebied Luttereind, ter plaatse waar Lutterstraat, Osseweg, Batterijstraat en Kennedybaan samenkomen, lag vroeger Fort Luttereind. Het bestond uit aarden wallen met een brede gracht eromheen en maakte deel uit van de Noord-Brabantse Waterlinie. Het is aangelegd in 1833 en sloot aan op de Lithoijensedijk. Rond 1850 verkeerde het fort al in grotendeels vervallen staat. Het fort is nu niet meer herkenbaar in het landschap. Uitzondering is een aantal sloten aan de zuidzijde van de Kennedybaan die de belijning van de gracht volgen en ook de bocht in de Batterijstaat volgt de belijning van het fort.

De gemeente Oss heeft de ambitie om cultuurhistorische waarden te behouden en te versterken. Een ervan is het mogelijk herstellen van de contouren van het voormalig fort en het markeren van de entrees van het voormalig fort. De ontwikkeling van de rotonde staat deze ambities niet in de weg en scheidt juist voorwaarden om de accenten van het fort opnieuw zichtbaar te maken.

*Topografische Kaart, 1956
(vlak voor de aanleg van de
John F. Kennedybaan).*

Ravenstein: beleefbaar maken van de vestingwerken (15e-17e eeuw)

Bij de aanleg van een zinkput in zijn tuin, nabij de Van Coothweg te Ravenstein, werden door Martin Jan van Mourik in 1988 gewelven aangetroffen. Hij vermoedde dat het een toegang was tot een forse overwelfde ruimte. De

autoriteiten hadden echter weinig interesse en dachten dat de stenen resten behoorden bij bastion "Famars"... dus zand erover. Het vermoeden van Van Mourik dat het hier wel eens iets anders kon zijn, liet hem niet los. In 2011-2012 werd opnieuw in zijn tuin gegraven. Er werd een toegang ontdekt naar een overwelfde ruimte met bijbehorende kazemat en geschutskelder. Nader onderzoek was nodig om te achterhalen hoe het vestingwerk getypeerd kon worden. Van Mourik bleef ondertussen niet stilzitten. Door hem werd op 10 oktober 2012 Stichting Vestingwerken Ravenstein opgericht met als doel: "de vestingwerken van de stad Ravenstein uit de vijftiende, zestiende en zeventiende herkenbaar en toegankelijk te maken voor een breed publiek en deze daartoe zoveel mogelijk te herstellen en te conserveren, in het bijzonder het bastion Famars (zeventiende eeuw) en het daarbinnen gelegen rondeel (eind vijftiende eeuw)".

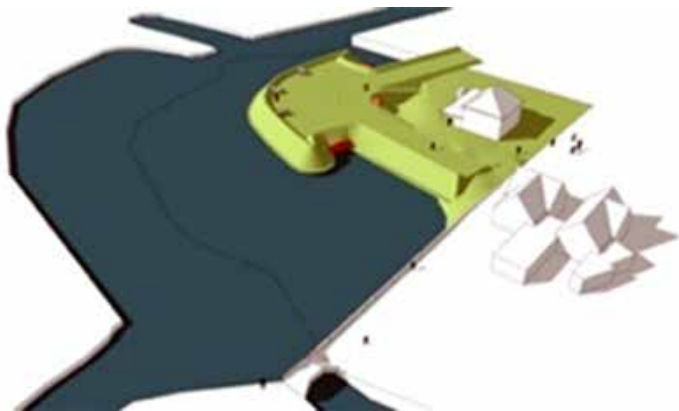
In april 2014 werd nader bodemonderzoek gedaan. Onder meer werd de uitgang van de geschutskelder aan de zijde van het schotveld geopend, als ook kon de ronde muur aan de buitenkant over een breedte van drie meter en een diepte van meter zichtbaar werden gemaakt. De voorlopige conclusie was dat dit wel eens vestingwerk naar oud-Italiaans model kon zijn. Dendrochronologisch onderzoek heeft naderhand uitgewezen dat het bolwerk uit 1509 dateert.

De geschutskelder van het Philips van Kleef-bolwerk.

Stichting Vestingwerken Ravenstein ging met veel daadkracht aan het werk. Behalve een stevig en actief bestuur, werd een Comité van Aanbeveling geformeerd met personen van naam en faam. In maart 2013 werd door dit burgerinitiatief een heus beleidsplan vastgesteld met als titel *“Naar een beleefbare vesting met een unieke Kleefse connectie”*. Centraal in de activiteiten staat behoud door ontwikkeling ter vergroting van de beleving. De speerpunten van de stichting zijn het vergroten en het verspreiden van de kennis over de vestingwerken; het bevorderen van de publieke toegankelijkheid en van recreatie en toerisme; het vergroten van de ruimtelijke en landschappelijke samenhang en het vergroten van de economische benutting.

Fase 1 van het plan omvat het zichtbaar maken van het schootsveld van de kanonkelder met (een deel van) de bijbehorende stadswal in het terrein. Daartoe worden de hoogteverschillen in het terrein aangepast en wordt de (uitgang van de) kanonkelder vanaf het Pollekespad zichtbaar en beleefbaar gemaakt. In samenwerking met de gemeente Oss wordt ook gekeken hoe ruimtelijke relaties met de omgeving kunnen worden gelegd. Ook wordt het interieur van het bolwerk (o.a. de kazemat) zo veel mogelijk toegankelijk gemaakt. De uitvoering van fase 1 is in 2015 gestart.

Reconstructie Philips van Kleef-bolwerck omstreeks 1509. Het getekende huis is de plek waar nu M.J. van Mourik woont (research M. Cobben en J. Vlemmix; inmeting PelsersHartman; tekening A. Viersen).

Grave: Werken aan de vesting

Vele monumentale en beeldbepalende onderdelen van de vestingstad Grave zijn in de loop der tijd verloren gegaan. Gelukkig zijn nog diverse elementen (deels) bewaard gebleven. Deze leveren een duidelijke bijdrage aan de historische kwaliteit en de beleving van Grave als vestingstad. Van de verdwenen verdedigingswerken is bekend hoe ze er vroeger hebben uitgezien. Dat geeft waardevolle aanknopingspunten om de identiteit en aantrekkelijkheid van zowel de stad Grave als de gehele gemeente te versterken. Dit heeft zijn neerslag gekregen in het reconstructieplan *“Werken aan de Vesting”*. Het is opgesteld vanuit een integrale benadering aan de hand van een aantal leidende thema’s, die ieder op zich de beleefbaarheid en kwaliteit van de stad Grave moeten versterken. Die leidende thema’s zijn: cultuurhistorie, recreatie en toerisme, groen en water, bereikbaarheid en verkeer, wonen, economie en werkgelegenheid.

In het reconstructieplan zijn vervolgens voor de verschillende deelgebieden uitwerkingen gemaakt. Een is het oog springend deelgebied is *“Het Hampoort-ensemble”*. Hier wordt de historie in zijn volle glorie teruggebracht. De Hampoort wordt opnieuw de entree van de stad en het ravelijn – omgeven door water met een groene uitstraling – wordt hersteld. Het plein achter de Hampoort wordt een levendig geheel en versterkt de verbinding tussen de Hampoort, *“de Kat”* en het Arsenaal. Door het terugbrengen van vestingwerken ervaren bewoners en bezoekers van Grave hier de robuustheid van de verdedigingswerken, die Grave eens een sterke vestingstad van formaat maakten.

Reconstructieplan “Werken aan de vesting”.

Grave – Heumen: zichtbaar en beleefbaar maken kroonwerk Coehoorn

Tot 1874 bleef Grave een belangrijke militaire voorpost in de bescherming van Holland. In de jaren daarna werd Grave ontmanteld. Met het puin van de vesting zijn onder meer wegen van en naar de Peel aangelegd. Van de vesting van weleer zijn nog maar een paar werken over, zoals het halfbolwerk Bekaf aan de Maas, de Hampoort uit 1688 en een gedeelte van de westelijke bastions.

Op de grond zijn de sporen van het kroonwerk in de Nederasseltse uiterwaarden nu alleen met een geoefend oog te zien. Uit archeologisch onderzoek is echter gebleken dat de resten van het muurwerk nog onder het maaiveld aanwezig zijn. De gemeenten Grave en Heumen hebben het initiatief opgepakt om het kroonwerk beter beleefbaar te maken door de contouren van het kroonwerk weer zichtbaar te maken. Daarin werken zowel overheden als private partijen met elkaar samen.

Op de hoogtekart van "Actueel Hoogtebestand Nederland" (www.ahn.nl) zijn de stervormige structuren van kroonwerk Coehoorn goed te zien.

21. Inspireren en geïnspireerd worden: de Zuiderwaterlinie en de Maas als inspiratiebron

Op diverse plaatsen zijn er beelden, (herinnerings)monumenten en panelen die verwijzen naar het militaire verleden van de regio. Daar hoort nadrukkelijk ook het verhaal van de Beerse Overlaat en de Beerse Maas bij. Met name over de Beerse Maas en aspecten die daaraan verbonden zijn, zoals de wateroverlast voor de bevolking van het gebied en de strijd tussen de bewoners aan beide kanten van de Groenendijk, zijn diverse kunstobjecten opgericht.

Teeffelen, monument voor het water: de meedogenloze vriend.

Gevecht om de Groenendijk tussen de inwoners aan beide kanten van de dijk.

Een eigentijdse en kunstzinnige manier om militair erfgoed te verbeelden kan via "land art" (landkunst - kunst in het landschap). Een kunstenaar kan zich laten inspireren door verhalen uit het militaire verleden van Noordoost-Brabant. Het resultaat: prachtige creaties, die letterlijk en figuurlijk tot de verbeelding spreken. "Land art" en andere kunstuitingen dragen een verhaal uit... maken nieuwsgierig.

Kunst en cultuur lenen zich bij uitstek om een regio beter te leren kennen. In Noordoost-Brabant bestaan enkele culturele evenementen die hier een bijdrage leveren, waaronder "Kunst aan de Maas" en "Mater Mosa" waarbij kunstenaar zich laten inspireren door de Maas. Beide kunstevenementen zijn zeer succesvol. Er zijn vele bezoekers, ook van buiten de regio. De kunst voor andere sectoren, zoals erfgoedtoerisme, is om hier bij aan te haken en de regio daardoor en daarmee beter op de kaart te zetten.

Kunst aan de Maas

"Kunst aan de Maas" is een vorm van "land art". Elke zomer, van mei tot september, is er een prachtige route die langs mooie plaatsen op de oevers van de Maas voert en tegelijkertijd langs twaalf fascinerende kunstwerken. Het is een intrigerende en actieve manier om kunst en cultuur te beleven in het buitengebied van de rivier tussen Empel en Grave. Vanzelfsprekend zijn er volop gelegenheden om onderweg even uit te rusten met een hapje en drankje. De kunst is om verbindingen te leggen naar militair erfgoed, religieus erfgoed (kloosters), natuur en landschap... en dat bezoekers kiezen voor een meerdaags verblijf in Noordoost-Brabant. .

"Kunst aan de Maas" biedt een unieke kans om kunst kijken te combineren met actief bezig zijn in een prachtige omgeving. De route van zo'n 35 kilometer leidt langs kunstwerken, die allemaal geïnspireerd zijn op verhalen en de historie van het gebied en de Maas. De deelnemende kunstenaars worden uitgedaagd om hun kunstwerken zo inspirerend, verbindend en fraai mogelijk te maken. Na afloop van elke editie wordt een "tijdelijk" kunstwerk, door middel van een verkiezing, definitief in het landschap geplaatst. Na verloop van tijd ontstaat zo een prachtige kunstroute, een aanwinst voor de regio!

Voor meer info: <http://www.kunstaandemaas.nl>

Willem Claassen maakte "De Maasarm", een landkunstwerk aan de oever van de Maas in Keent. "De Maasarm" is een ode aan de mensen die in de jaren derig van de vorige eeuw de Maas hebben gekanaliseerd. De arm geplaatst op een koeienboot.

"Schakel 304" van Hans van Gerwen. Het werk is geplaatst op het verhoogde snijvlak van de Wildsedijk en Marensedijk in Maren-Kessel. Het vormt daar letterlijk een schakel tussen de rivieren Maas en Waal en tussen de gemeenten Oss en Den Bosch.

Mater Mosa

In de zomermaanden van elk oneven jaar viert de Maas feest. Het festival "Mater Mosa" brengt dan langs het stroomgebied van de Maas –vanaf de bron bij Pouilly-en-Bassigny in Frankrijk tot Rotterdam in Nederland– muziek, kunst, theater, folklore en streekcultuur. Mater Mosa wil alle mensen die aan de Maas leven verbinden. Voor meer info: <http://matermosa.eu>.

In 2015 is in Megen in het kader van Mater Mosa "Parthenon aan de Maas" opgericht. Het is een enorm kunstwerk van internationaal allure van maar liefst 70m lang, 32m breed en 16m hoog. De afmetingen van "Parthenon aan de Maas" zijn gelijk aan die van het Parthenon, de beroemde Griekse tempel op de Atheense heuvel Akropolis. "Parthenon aan de Maas" is gemaakt van slechts bamboe en elastieken. Het is ontworpen door kunstenaar Antoon Versteegde, die wereldwijd door middel van geometrie enorme installaties van bamboe creëert.

"Parthenon aan de Maas" is een community air-project: de tempel wordt gebouwd door groepen mensen uit bedrijven, scholen, instellingen en particulieren uit het stroomgebied van de Maas. Niet zozeer het product is het belangrijkste, maar het verbeteren van de onderlinge verbondenheid en samenwerking is het daadwerkelijke doel. Naast een trekpleister voor de regio zal het Parthenon ook worden gebruikt als kunstpodium.

"Parthenon aan de Maas".

Als vervolg op het project "Parthenon aan de Maas" wordt in 2017 een andere befaamde tempel op ware grootte nagebouwd. Het gaat om de Egyptische tempel van Luxor. Alleen zal deze tempel deze keer niet aan de Nijl te bewonderen zijn, maar aan de Maas. Dit zal een overweldigend bouwwerk van 260 m lang, 60 m breed en tot 24 m hoog worden, opnieuw gemaakt van slechts bamboe en elastieken.

Kunst & kazematten

Militair erfgoed en kunst verhouden zich eveneens goed. In het Land van Cuijk hebben kunstenaars zich in 2015 laten inspireren door de kazematten van de Peel-Raamstelling (Grave - Mill) en de Maaslinie (Grave - Cuijk - Oeffelt).

Steeds meer komt tot uiting dat kunst en Noordoost-Brabant inspirerend naar elkaar toe werken. Voor de positionering van Noordoost-Brabant is dit een interessant onderwerp, dat verder kan worden uitgebouwd. Ook in relatie tot militair erfgoed.

22. Van erfgoed naar erfgoedtoerisme

Militair erfgoed kan voor Noordoost-Brabant worden: “een schot dat treft”, maar nu in positieve zin. Namelijk als een van de dragende pijlers van erfgoedtoerisme. In voorgaande hoofdstukken is belicht hoe zeer de regio eeuwenlang een strijdtoneel is geweest. Militair erfgoed hoort tot het DNA van de regio. Daarom is het kansrijk om op te pakken en verder te ontwikkelen... als bron voor erfgoedtoerisme.

Communicatie - branding - marketing van de Zuiderwaterlinie

Zoals hiervoor al is onderbouwd is Noordoost-Brabant bijzonder vanwege het aanwezig van militair erfgoed. Van de Romeinse Tijd tot de Koude Oorlog is in Noordoost-Brabant het verhaal van het militair erfgoed beleefbaar. Er zijn vestingsteden, allerlei monumentale bouwwerken en structuren, museale voorwerpen, immaterieel erfgoed etc.

De Zuiderwaterlinie is dé kapstok, waar de verschillende (deel)verhalen van de krijgsgeschiedenis van Noordoost-Brabant goeddeels aan kunnen worden opgehangen. Belangrijk is ook dat de provincie de Zuiderwaterlinie tot speerpunt van haar beleid heeft benoemd.

logo Zuiderwaterlinie.

Brede scope

Zeker voor Noordoost-Brabant is het van groot belang dat het verhaal van de vestingsteden onderdeel uitmaakt van de presentatie van de Zuiderwaterlinie. Met Grave, Megen en Ravenstein bezit de regio prachtige vestingsteden met heel veel potentie.

Het bijzondere van Noordoost-Brabant is het opeenvolgende tijdsverhaal en dat de regio op het gebied van militair erfgoed veel te bieden heeft. Behalve de Zuiderwaterlinie zijn er in de regio bezienswaardigheden van de Tweede Wereldoorlog (Peel-Raamstelling, Kazemattenmuseum in Grave, Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon) en het herdenkingspark over de Koude Oorlog (MOB-complex in Wanrooij). Daarmee kan de regio zich onderscheiden en dus een groter publiek aantrekken

Die brede benadering is ook aan de dag te leggen voor andere sectoren waarmee Noordoost-Brabant zich onderscheidt en daarmee dagjesmensen en toeristen kan trekken, zoals de prachtige fiets- en wandelroutes langs de Maasdijk en in de Raamvallei, de natuur in de omgeving, de kunst- en cultuurevenementen, de gezellige terrasjes etc.

Uniek

Noordoost-Brabant is vooral ook uniek vanwege het verhaal van de Beerse Overlaat en de Beerse Maas. Dit kan meer en beter worden uitgedragen. Sinds kort bestaat hier meer aandacht voor. Waterschap Aa en Maas bekijkt de mogelijkheden hoe de wateroverlast, die de bevolking hier eeuwenlang ervaren heeft, met gebruikmaking van nieuwe middelen en technieken weer beleefbaar kan worden gemaakt. Actieve beleving... dat spreekt aan! Ook jongeren.

Veel mensen associëren een aantrekkelijk gebied met cultuurhistorie, in combinatie met mooie natuur en een prachtig landschap. In Noordoost-Brabant is een

Onderaardse gang onder de Hampoort in Grave. Vanaf 2013 is die voor het publiek toegankelijk. (zie: www.bommeltje.nl). Daarmee wordt een actieve beleving van het militaire erfgoed mogelijk.

“natuurpoort” gevestigd in “de Kriekeput” in het gebied Herperduin te Herpen. Een natuurpoort is hét startpunt om de natuur te ontdekken. Van daaruit is er de verbinding naar de Maashorst, een landschap van allure! Maar ook kan vanuit “de Kriekeput” heel gemakkelijk Ravenstein worden bezocht, dat op korte afstand daarvan is gelegen. Grave heeft het prachtige gebied van de Raamvallei als achtertuin. De combinatie militair erfgoed / vestingsteden en natuur / landschap maakt Noordoost-Brabant dus heel bijzonder.

Uniek is Noordoost-Brabant voorts vanwege het grote aantal kloosters, hetgeen direct verband houdt met het feit dat hier meerdere buitenlandse enclaves waren. Het hoort bij het DNA van Noordoost-Brabant. Tot nu toe is dit verhaal onvoldoende bekend dan wel toegankelijk gemaakt voor het grote publiek.

Het zijn de verschillende ingrediënten die Noordoost-Brabant bijzonder en daarmee aantrekkelijk maken. Dat vraagt om afstemming en samenwerking.

Samenwerking

Op dit moment zijn er diverse lokale initiatieven en activiteiten rond een deelaspect van het militaire erfgoed in Noordoost-Brabant en de Beerse Maas. Meer samenwerking en afstemming tussen de verschillende partijen en betrokkenen is gewenst.

“Samen sterker” geldt zeker ook voor de promotie van de drie vestingsteden Grave, Megen en Ravenstein. Juist nu het landelijke samenwerkingsverband van de vestingsteden op sterven na dood is, verdient het aanbeveling om de onderlinge banden tussen Grave, Megen en Ravenstein aan te halen. Te overwegen is om ook Den Bosch hierbij te betrekken. Dat is immers een zeer sterke partner, waar je niet alleen veel van kunt leren maar ook profijt van kunt hebben. De stad Den Bosch weet immers dat ze zelf aantrekkelijker zal worden als er een interessant achterland is. Noordoost-Brabant zou die rol voor een deel ook kunnen vervullen.

Koppelkansen

Cultuurhistorie i.c. militair erfgoed biedt bij uitstek mogelijkheden om verbindingen te maken:

- cultuurhistorie –recreatie en toerisme: vele onderzoeksrapporten onderbouwen dit. Den Bosch en vele andere historische steden varen er wel bij.
- cultuurhistorie – ruimtelijke kwaliteit: monumenten en andere cultuurhistorisch waardevolle objecten en structuren dragen direct bij aan de versterking van de ruimtelijke kwaliteit. Verder is bekend dat monumenten en een cultuurhistorisch waardevolle omgeving bijdragen aan een positief vestigingsklimaat voor wonen en werken.
- cultuurhistorie – landschap en natuur: het stroomgebied van de Beerse Maas en het bijbehorende open landschap zijn karakteristiek voor de regio. Op andere plaatsen, bijvoorbeeld op plekken waar verdedigingswerken hebben gelegen, kunnen door aanplant de contouren ervan weer zichtbaar worden gemaakt.
- cultuurhistorie – water: de bevolking van Noordoost-Brabant heeft eeuwenlang strijd moeten leveren tegen water. Het heeft zijn sporen achtergelaten in het landschap en is herkenbaar in de polders en de overlaatgebieden met hun open karakter, de Hertogswetering en andere waterstelsels, de sluizen en gemalen, de dijken, de wielen en oude Maasmeanders. Ook voor het realiseren van de waterbergingsopgave zijn verbindingen te maken. Nota bene, eeuwenlang waren watervlakten in Noordoost-Brabant een bekend verschijnsel. Waterschap Aa en Maas bekijkt in dit verband de mogelijkheden van het realiseren van waterbergingsgebieden in de Raamvallei.

Waterschap Aa en Maas is een belangrijke partner om het verhaal van de Beerse Maas te vertellen. Op de foto het Gemaal van Sasse in Grave, dat mogelijk wordt ingericht als bezoekerscentrum met een actieve belevingsruimte.

Arrangementen - sellingpoint

Noordoost-Brabant wordt pas echt aantrekkelijk als het interessant genoeg is voor meerdaagse arrangementen. Hierbij valt te denken aan een thematische benadering, bijvoorbeeld militair erfgoed of religieus erfgoed, gekoppeld aan evenementen (Kunst aan de Maas, Ravenstein bij Kaarslicht, het balonnenfestival in Grave, het Smaakfestival in het Land van Cuijk, de Cuijkse Elfkroegentocht, de historische Metworstrennen in Boxmeer etc.).

Dat Noordoost-Brabant iets bijzonders en unieks te bieden heeft, dat zou al bij Ravenstein, op het verkeersbord langs de A50, met de aanduiding "Zuiderwaterlinie - Beerse Overlaat" kenbaar moeten worden gemaakt. Bij een informatiepunt in Ravenstein kan de bezoeker vervolgens een keuze maken waar hij/zij naar toe wil. Een soortgelijk bord zou ook langs de autosnelweg A73 bij Cuijk moeten worden geplaatst.

Van onderop

Erfgoedtoerisme zal pas echt goed van de grond komen als het van onderop wordt gevoed en gedragen. Heemkundigen en lokale historici die voedingsstof leveren voor de verhalen; burgerinitiatieven die activiteiten ontwikkelen om militair erfgoed zichtbaar en beleefbaar te maken; actieve vrijwilligers die rondleidingen verzorgen; enthousiastelingen die projecten willen trekken en evenementen willen organiseren; ondernemers die willen investeren in overnachtingsmogelijkheden voor publiek; natuurbeheerders die zich willen inspannen om de regio landschappelijk aantrekkelijker te maken; plaatselijke VVV's en toeristische informatiecentra die gezamenlijk optrekken om de regio te promoten; gemeentelijke overheden die oog hebben voor culturele planologie en richting geven aan behoud en versterking van cultuurhistorisch waardevolle gebouwen en structuren, etc. Kortom, het vraagt om een actief samenspel.

Samen kan er voor worden gezorgd dat het merk "Zuiderwaterlinie - Beerse Overlaat" betekenisvol wordt.

23. Kanskaart – Verbindingskaart

De Zuiderwaterlinie leeft in Noordoost-Brabant. Allerlei organisaties, instanties en ondernemers zijn actief en nemen initiatieven, waardoor het militair erfgoed in Noordoost-Brabant steeds meer inhoud en betekenis krijgt. De activiteiten zijn zeer uiteenlopend. Maar samen maken ze het tot een ijzersterk verhaal, dat de regio versterkt en tal van kansen biedt.

Veel inspirerende ideeën en suggesties zijn aangereikt tijdens:

- de expertmeeting op 27 januari 2015 over Zuiderwaterlinie - Beerse Overlaat - Verborgen Raamvallei " in hoeve "De Tienmorgen" te Beers;
- de ideeënavond op 4 november 2015 in Ravenstein met als thema: hoe maken we de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant zichtbaar en beleefbaar?
- talrijke gesprekken met organisaties en individuele personen.

Een brede benadering, waarbij de Zuiderwaterlinie als kapstok fungeert, wordt als het meest kansrijk gezien voor het ontwikkelen van erfgoedtoerisme.

Hieronder een beknopte weergave, de Kanskaart, van lopende activiteiten en initiatieven, ideeën en suggesties om de Zuiderwaterlinie tot een merk van Noordoost-Brabant te maken.

Tot slot een zogenaamde Verbindingskaart, waarop hoofdstructuren en de kansrijke verbindingen worden gevisualiseerd.

Noordoost-Brabant als militaire erfgoedregio beter op de kaart zetten

- Samenwerking zoeken met andere vestingsteden, in het bijzonder de onderlinge banden versterken tussen de vestingsteden in Noordoost-Brabant: Megen, Ravenstein, Grave.
- In zowel Ravenstein als Grave een lokaal informatiepunt over militair erfgoed tot stand brengen.
- Militair erfgoed actief laten beleven met inzet van nieuwe media, bijvoorbeeld de aanval van de Fransen op Grave in 1794 met kanongebulder beleefbaar maken.
- Wisselend een van de drie vestingsteden van Noordoost-Brabant in de

schijnwerpers zetten en daaromheen activiteiten organiseren.

- Digitale nieuwsbrief over militair erfgoed in Noordoost-Brabant, waarin informatie wordt gegeven over de verschillende activiteiten in de regio.
- Reizende tentoonstelling over militair erfgoed, die wisselend in een van de drie vestingsteden in Noordoost-Brabant is te zien.
- Noordoost-Brabant als militaire erfgoedregio promoten, waarbij nadrukkelijk wordt ingezet op de breedheid en diversiteit ervan.
- Een coördinator voor het militair erfgoed benoemen die inspireert, die samenbrengt, die de verschillende activiteiten op elkaar afstemt, etc.
- Wandel- en fietsroutes langs vestingwerken en verdedigingslijnen: de *Famarsroute* in Ravenstein en de Zuiderwaterlinieroute Grave.
- Routes langs de Peel-Raamstelling.
- Het verhaal van de Zuiderwaterlinie en de Beerse Overlaat, en met name de samenhang daartussen, meer en beter vertellen.
- Bij de keuze van straatnamen kiezen voor betekenisvolle historische namen.
- Grave: werk maken van het project "Werken aan de vesting". Het versterkt de ruimtelijke kwaliteit en vergroot sterk de aantrekkingskracht van Grave als vestingstad.
- Uitvoering beleidsplan Stichting Vestingwerken Ravenstein: het versterkt de ruimtelijke kwaliteit en vergroot de belevingswaarde van Ravenstein als vestingstad.
- Uitvoeren plan Waterfront Ravenstein, gebaseerd op het terugbrengen van de zogenoemde "Strang", een nevenwatergeul waaraan Ravenstein zijn oorsprong te danken heeft.
- Herstel van de contouren van het fort Luttereind bij Lithoyen.
- Historische Middeleeuwse kastelen in Noordoost-Brabant betrekken bij het militaire erfgoedverhaal (kasteel Oijen, kasteel Tongelaar, kasteel Aldendriel)
- Landweren zichtbaar en beleefbaar maken.
- Oorlogsgeschiedenis uitdiepen: o.a. militair vliegveld bij Keent en Lithse Ham.

Water: van bedreiging vroeger (Beerse Overlaat) naar toeristische kans nu

- De Beerse overlaat is een onmiskenbaar en uniek onderdeel van Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant. Tot nu toe is dit onderbelicht gebleven. Het verhaal beter en meer vertellen.

- Historisch onderzoek verrichten naar de militaire betekenis van de Beerse Overlaat (via Stichting Brabantse Bronnen).
- Historische fietsroman door Stichting Leefdael waar de deelnemers op kunstzinnige wijze het verhaal van de regio kunnen beleven (met aandacht voor de armoede en het leven in het gebied van de Beerse Maas en het verhaal van de "hutters").
- Filmanimatie met de Maas als basis.
- "Huttenproject" van Stichting Leefdael, waarbij tijdelijke hutten worden gebouwd voor o.a. educatieve en toeristische doeleinden als verwijzing naar de "hutters".
- Relicten in het landschap die verband houden met de Beerse Overlaat (bijvoorbeeld dijken, waterstaatkundige werken, eendenkooien, kerkepaden) inventariseren. Vervolgens deze opnemen in erfgoedbeleid.
- Beerse Overlaat en de daarmee gepaard gaande wateroverlast op een actieve manier beleefbaar maken met behulp van moderne media. Bijvoorbeeld dat je je waant in een ruimte waar je het water tegen de dijk hoort klotsen, of waar je ervaart dat je huis onder water staat.
- Het Gemaal van Sasse van waterschap Aa en Maas als informatiepunt over de geschiedenis van de waterbeheersing inrichten mét een actieve belevingsruimte, zodat het ook voor jongeren interessant wordt.
- Ontwikkeling van een cultureel park "Beerse Overlaat" bij de dorpsentree van Beers.
- Kraaijenbergse Plassen nabij Beers: waterrecreatiegebied met ook aandacht voor de historie van de Beerse Overlaat en een belevingsruimte.
- De Beerse Maas zichtbaar en beleefbaar maken door op markante plekken kleine landschapselementen terug te brengen of op te knappen en ze te voorzien van aansprekende informatie.
- Het ontwikkelen van een routestructuur rondom de Beerse Overlaat, waaronder een "natte voeten-pad".
- Meer aandacht voor beleving. Bijvoorbeeld door het plaatsen van borden die de hoogte van de waterstand van een vroegere overstroming aangeven, of door de kanonnen die vroeger in Grave werden afgeschoten bij hoog water weer te laten vuren (gekoppeld aan een evenement).
- Water terugbrengen in het landschap, bijvoorbeeld in het kader van de waterbergingsopgave (Raamvallei).
- Noordoost-Brabant als waterrecreatiegebied promoten (fietsen over de Maasdijk tussen Ravenstein en Grave, jachthaventjes langs de Maas, Kraaijenbergse plassen).
- Kanoroutes op de Hertogswetering en de Raam.
- Met het pontje de Maas over (naar Niftrik en naar het voormalige kroonwerk Coehoorn bij Nederasselt).
- Struinroutes langs de Maas (bijvoorbeeld het pad bij de sluis van Lith naar de Hemelrijkse Waard) en de Raam.
- Padenstelsel in de Lithse Maasdorpen versterken. Dit verwijst direct naar de waterstaats- en militaire geschiedenis van de regio.
- Studenten inschakelen (HAS - Den Bosch; Radbouduniversiteit Nijmegen) om de Beerse Maas en de Raam beter zichtbaar en beleefbaar te maken door landschapsontwikkeling en waterhuishoudkundige werkzaamheden.
- Ondernemers vroegtijdig betrekken bij de plannen, ook in relatie tot verdienmogelijkheden.
- Bestaande netwerken benutten en uitbouwen, zoals van Stichting Maasmeanders. Dit is een samenwerkingsverband van zo'n 100 grote en kleine ondernemingen die langs, op en rond de Maasmeanders actief zijn.
- Via kunstwerken specifieke historische wetenswaardigheden op een eigentijdse manier visualiseren (projectidee: tolheffing bij Ravenstein).
- Kunst aan de Maas en Mater Mosa meer promoten, waarbij de aantrekkelijkheid van de regio als geheel wordt belicht.

Educatie - voorlichting

- Lespakketten ontwikkelen voor leerlingen van basisscholen over het militair erfgoed van Noordoost-Brabant en de Beerse Overlaat.
- Excursies organiseren naar aansprekende militaire objecten en structuren.
- Aandacht voor het belevingsaspect; dat boeit pas echt. Goede voorbeelden: de ondergrondse gang onder de Hampoort in Grave; het Philips van Kleef-bolwerck in Ravenstein.
- Een lezingencyclus organiseren over het militair erfgoed in de regio en de Beerse Overlaat (variërend van een lezing over de architectuur van de vesting tot inundatiemethodes), gekoppeld aan bezichtiging ter plaatse.
- Meer gebruik maken van social media (app, QR-code etc.).

Verbindingen maken – erfgoedtoerisme

- Militair erfgoed breed benaderen. De regio wordt daardoor interessanter en kan zich beter etaleren. De aantrekkelijkheid van de regio wordt ermee versterkt.
- Het verhaal achter de vele kloosters maakt de regio ook bijzonder; dit meer en beter voor het voetlicht brengen.
- Ondernemers vroegtijdig betrekken. Stichting Maasmeanders heeft voor vrijetijdsbesteding aan de Maas een drietal programmalijnen ontwikkeld: de culturele rivier; de gezonde rivier (sportieve activiteiten); de culinaire rivier (lekker eten met streekproducten). Het Land van Cuijk profileert zich als het land van heerlijke ontmoetingen. Samenwerking en afstemming zoeken. Dit levert meerwaarde op.
- Bestaande netwerken afstemmen en verbinden (Regionaal Bureau voor Toerisme – Raamvallei – Stichting Maasmeanders).
- De natuur en het landschap in de regio zijn meer dan de moeite waard. De regio kenmerkt zich door kleinschaligheid en een grote diversiteit. Dit zijn kernkwaliteiten, waarmee de regio zich kan profileren.
- Verbinding maken tussen cultuur/erfgoed en natuur (via Ravenstein naar Herperduin naar de Maashorst).
- Evenementen meer benutten om de regio op de kaart te zetten. Er zijn diverse kunstmanifestaties, zoals een ballonnenfestival en een smaakfestival in het Land van Cuijk.
- Meerdaagse arrangementen ontwikkelen: thematisch (militair erfgoed – religieus erfgoed – natuurbeleving – sport) en/of gekoppeld aan evenementen.
- Vaararrangement Zuiderwaterlinie ontwikkelen.
- De kracht van de regio zit in de combinatie van (militair) erfgoed – landschap – evenementen.
- Samenwerking zoeken en over de grenzen heen kijken. Als je zelfstandig alles wilt oppakken, ben je te klein en niet interessant.

Stichting Maasmeanders heeft een mooie brochure met fiets- en wandelroutes uitgegeven ("Anders langs de Maas") met daarin ook veel aandacht voor cultuurhistorie en militaire geschiedenis.

Kansen- en Verbindingskaart: legenda

Musea

- Museum Graeft Voort in Grave
- Kazemattenmuseum in Grave
- Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon
- Herdenkingspark Koude Oorlog in Wanrooij
- Buitenmuseum Cuijk

Informatiepunt

- Informatiepunt bij het Gemaal van Sasse over de geschiedenis van de waterbeheersing
- Informatiepunt Beerse Overlaat
- Informatiepunt Zuiderwaterlinie bij Grave
- Informatiepunt Zuiderwaterlinie bij Ravenstein
- Informatiepunt Brabants Landschap in de Keent
- Herdenkingsmonument Beerse Overlaat

Middeleeuwse kastelen

- Kasteel Aldendriel
- Kasteel Tongelaar
- Kasteel Oijen
- Kasteel Heeswijk

Forten

- Voormalig fort aan het Luttereind in Lithoijen
- Voormalig fort Blauwe Sluis
- Voormalig kroonwerk Coehoorn

Routes

- Informatieborden Zuiderwaterlinie

Natuurgebied/ recreatiegebied

- - Herperduin
- Raamvallei
- Maashorst

- - Keent
- Kraaijenbergse plassen

Natuurpoort

- - Natuurpoort 'De Kriekeput' in natuurgebied Herperduin
- Natuur- / waterpoort bij Kraaijenbergse plassen

Rivieren/ Waterloop

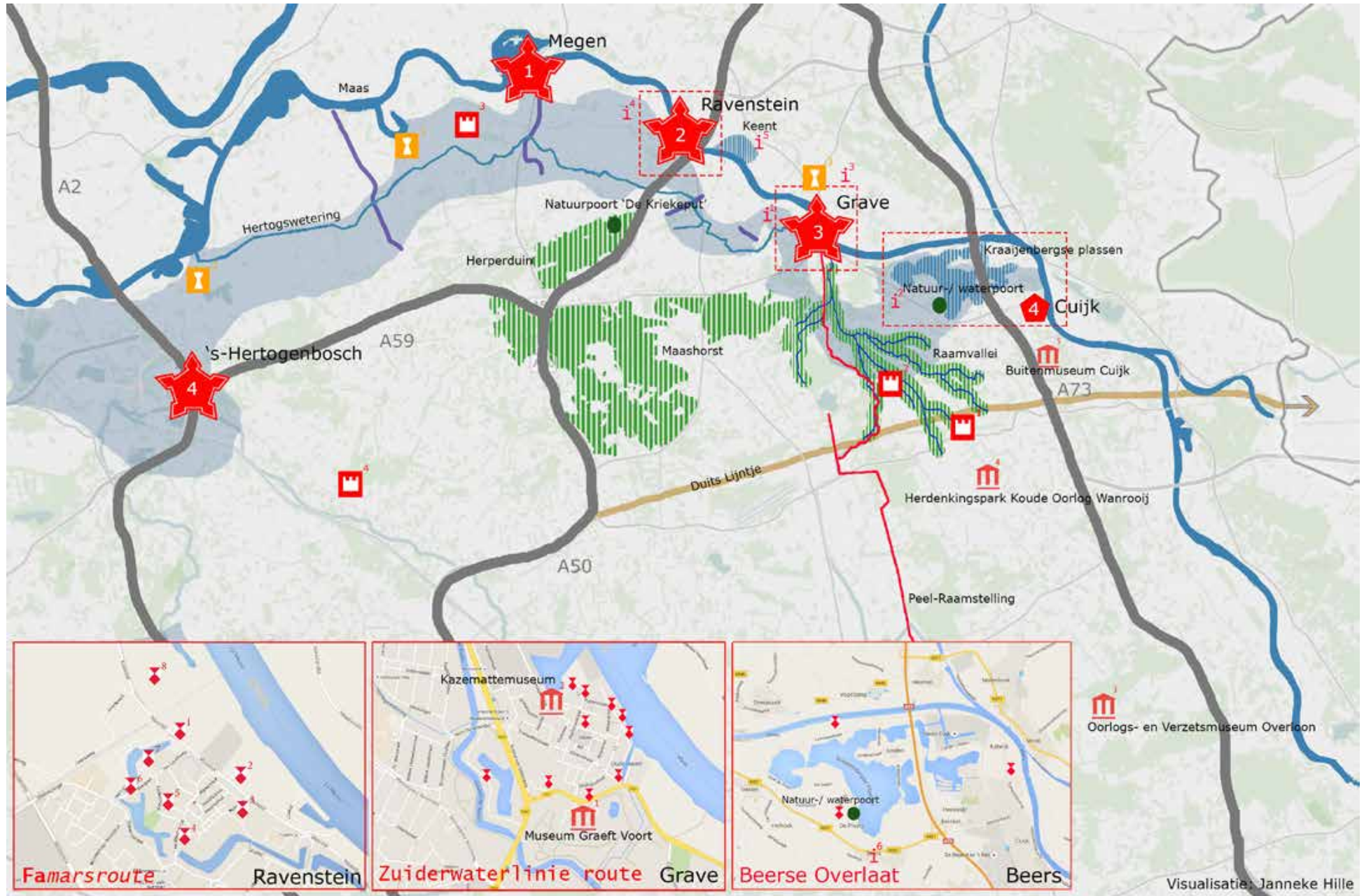
- - Maas
- Hertogswetering
- Raam

- Voormalig stroomgebied van de Beerse Overlaat

- Dwarsdijken

Historische route

- Duits lijntje

Zuidwaterlinie Noord-Brabant

